

DEDE KORKUT'TAKİ DELİ DUMRUL
(Sayfa 64-86)

Dursun Can EYÜBOĞLU
Araştırmacı Yazar, Şair
Türkiye-İstanbul
dursuncaneyuboglu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4163-0976

Öz

Türk tarihi, coğrafyası, dili, edebiyatı, kültürü, sanatı ve daha birçok konu hakkında önemli bilgiler içeren Dede Korkut'ta birçok kişi adı geçmektedir. Bunlardan biri Deli Dumrul'dur. Deli Dumrul'un adı Dede Korkut Kitabı'nda bir boyda geçmektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun, Türk tarihinin, tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine uzanan bir alt tabakası vardır. Dede Korkut'taki Deli Dumrul'un Azrail ile olan mücadelesi eski Türklerdeki Kamların/Şamanların kötü ruhlarla olan mücadelesinin bir yansımasıdır. Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan Deli Dumrul tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, insana kibirli olmamayı, erdemli olmayı öğütleyen, içerisinde sadece Türkler için değil, tüm insanlık için, adalet ve dünya barışı için önemli değerler ve mesajlar barındıran bir anlatıdır. Bu nedenle Türk edebiyatı için olduğu gibi, Dünya edebiyatı için de önemlidir. Bu makalede, Dede Korkut'taki Deli Dumrul; adı, ailesi, tarihteki, Dede Korkut'taki ve destanlardaki yeri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Deli Dumrul, Duha Koca, Azrail, Tuğrul Sultan.

DELI DUMRUL IN DEDE KORKUT

Abstract

Many people are mentioned in Dede Korkut Epics that contain important information about Turkic history, geography, language, literature, culture, art and many more. One of them is Deli Dumrul. The name of Deli Dumrul is mentioned in one epic in The Book of Dede Korkut. Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu has a sub-layer of Turkish history that goes back thousands of years to the depths of history. The struggle of Deli Dumrul with the Azrail in Dede Korkut is a reflection of the struggle of the Kams/Shamans in ancient Turks with evil spirits. There are many historical-epic-legendary-mythological layers, the oldest of which goes deep into history, in the type of Deli Dumrul, which has an important place in Dede Korkut. Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu is a narrative that advises people not to be arrogant and virtuous, and contains important values and messages not only for Turks but for all humanity, justice and world peace. For this reason, it is important for world literature as it is for Turkish literature. In this article, Deli Dumrul in Dede Korkut; his name, family, place in history, Dede Korkut and epics were examined.

Keywords: Dede Korkut, Deli Dumrul, Duha Koca, Azrail, Tuğrul Sultan.

GİRİŞ

Binlerce yıllık geçmişe sahip bir yaşamın bir yansıması olarak Türk halk edebiyatı içerisinde destanın önemli bir yeri vardır.

“Destan, tarihin derinliklerinde, milletlerin yaşamındaki önemli olay veya dönemlerin hafızalarda yer edecek ve dilden dile, kuşaktan kuşağa anlatılacak bir şekilde milletin fertleri arasında genişleyerek yayılan ve kendine has bir üslubu olan anlatılardır. Destanlar, uzun tarihi süreç içerisinde ortaya çıktığı milletin yaşantısına ve gelişimine paralel bir şekilde gelişen, içerisinde toplumun dil, kültür, edebiyat, mitoloji, inanış, gelenek ve görenek, örf ve adet, sosyal ve siyasi kurumlar, askeri faaliyetler, yiyecek-içecek, giyim-kuşam ve gündelik yaşam gibi çok geniş bir alanı kapsayan bilgiler içeren, başlangıçta sözlü olarak ve bir müzik aleti eşliğinde söylenen, tarihi süreç içerisinde çeşitli şekillerde yazıya geçirilen milli anlatılardır. Destanlar, bir milletin kendini ifade şekli gösterir, o milleti tanımamızı ve anlamamızı sağlar. Destanlar, milletin gerçekten yaşanmış olduğuna inandığı, süslü bir dil kullanarak dile getirdiği, atalarına dair hatıralarını içeren sözlü, destani tarihlerdir” (Eyüboğlu, 2019: 50).

Türk destanları içerisinde önemli bir yeri olan Dede Korkut’un önemi konusunda birçok şey söylenmiştir. *Korkut* (Eyüboğlu, 2019: 16-28) eserimizde bunların önemli bir kısmına yer vermiştik. Dede Korkut’un önemini ortaya koyan sözlerden birkaçı şöyledir:

Ali Şir Nevai, Korkut hakkında şöyle demiştir:

(Korkut Ata) “Türk ulusu arasında şöhreti öyle fazladır ki başka şöhrete ihtiyacı yoktur. Kendisinden yıllarca öncekini ve (yine) kendisinden yıllarca sonraki geleceği haber vermiştir. Çok öğüdü içine alan özlü sözleri ortadadır” (Kocasavaş, 2014: 143).

Fuat Köprülü, Dede Korkut’un Türk edebiyatındaki büyük önemini dile getirmiştir:

“Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar” (Ergin, 2017: 7).

Ahmet Taşağıl, Korkut Ata hakkında şöyle demiştir:

“Dede Korkut ya da Korkut Ata, Türk tarihinin ve Türk dünyasının ortak değerlerinden, en önemli şahsiyetlerinden biri olarak gösterebileceğimiz, aynı zamanda Türk edebiyatının da sembol isimlerinden biridir” (Taşağıl, 2017: 265).

Ebulfez Kulu Amanoğlu, Dede Korkut hakkında şöyle demiştir:

(Dede Korkut Destanları) “Bu destan orta yüzyılların Türk kültürünü, devletçiliğini, sosyal, toplumsal durumu, etik münasebetleri yansıtmakla aynı zamanda eski Türk etnografisini, mitolojisini, gelenek ve göreneklerini de iyi bir şekilde yansıtan çok önemli milli kaynaklardan biri niteliğini taşımaktadır” (Amanoğlu, 1999: 53).

Fatih Arslan, Dede Korkut’un önemini şöyle dile getirmiştir:

“Mitik ya da sembolik kişiliği bir tarafa; Dede Korkut, Türk anlatı geleneğinin sosyolojik ve psikomitolojik değerleriyle zenginleştirdiği bir dünya şaheseridir. Bünyesinde varolan kültür unsurları; dar anlamda ortak Türk felsefesine genel anlamda ise insanlığın paylaşılabilir duyularına kaynaklık etmektedir... Dede Korkut Hikâyeleri, son derece yoğun sembol ve imajlarla yüklü metinlerdir. Bu metinler, modern anlatım metotlarıyla karşımıza çıkan çağımızın eserlerine oranla hiç de küçümsenmeyecek bir imaj ve gönderme kurgusuna sahiptir. Yeni metinlerin yakaladığı veya yakalamaya çalıştığı anlatım mükemmelliği(!) (gerçeğimsi/kurmaca, postmodernizm...), hala Dede Korkut’un anlatımından çok uzaktadır” (Arslan, 2007: 498).

Dede Korkut Kitabı’nın bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri 19. Yüzyılın başında bulunan Dresden nüshası, diğeri 1950’den beri bilinen Vatikan nüshasıdır. Dede Korkut üzerindeki çalışmalar genellikle Dresden nüshasına dayanmaktadır (Ergin, 1989: 56). Dede Korkut Kitabı’nın, Dresden nüshasında on iki, Vatikan nüshasında altı hikâyeye bulunmaktadır (Ergin, 1964: Ön Söz). 2019 yılında Dede Korkut’un yeni bir el yazması (Türkmen Sahra el yazması) bulunmuştur (Ekici, 2019: 9-14).

Dede Korkut Hikâyeleri'nde birçok ortak özellikler vardır. Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki başlıca ortak özellikler şunlardır: Her hikâyede Dede Korkut vardır, Dede Korkut her hikâyeye Oğuzname adını verir; genellikle hikâyelerin başlangıçları benzerdir; en yüksek mevkide Hanlar Hanı Bayındır Han ve sonrasında Salur Kazan vardır; hikâyeler kurgu bakımından da ortak noktalara sahiptir; kahramanlar çok güçlüdür; kahramanlar sıcak ve olumlu sunulur; kahramanlar gözü pek, iyi yürekli, soğukkanlı, asi, çabuk öfkelenir; kahramanlar tam bir savaşçıdır, çok iyi ata biner ve kılıç kuşanırlar; kahramanlar düşmanların tutsağı olur ve onu kurtarmaya bir yakını gider; hikâyelerdeki kişiler ya oldukça iyi ya da oldukça kötüdür; hikâyeler aynı temel çizgi üzerinde gelişir ve sonuçlanırlar; hikâyelerde savaşlar yapılır, kan akıtılır; Oğuz beyleri ve düşman beylerinin tanıtımında ortak kalıplar kullanılır; hikâyelerde aile kavramı öne çıkar, aile üyeleri birbirine oldukça bağlıdır; kadına önem verilir ve saygı gösterilir; kadınlar kocalarına çok saygılıdır; hikâyelerde sık sık ava çıkılır; hikâyelerin geçtiği coğrafya temelde aynıdır ancak bu coğrafyanın üzerinde yapay bir üst coğrafya oluşmuştur; hikâyelerde çok güzel bir coğrafi tasvir yapılır, dağlar, ırmaklar, göller çok güzel bir dille tasvir edilir; hikâyelerde olayların anlatıldığı bölümler nesir, karşılıklı konuşmaların büyük bir bölümü ise nazımla aktarılır; Hikâyelerde daha önce verilen bir bilgi tekrar gündeme getirilir; Metinler mutlu sonla biter, Dede Korkut gelir, gazi erenlerin başına ne geldiğini söyler, iyi dileklerde bulunur, dua eder (Üstünova, 2008: ss. 138-144).

Dede Korkut Kitabı'nda hikâyelere *boy* denilmiştir. *Boy*, *destan* sözcüğünün Türkçe karşılığıdır. Hikâyelere içindekiler bakımından verilen ad *Oğuzname*'dir. "*Dede Korkut hikâyeleri boy şeklinde Oğuzname'lerdir*" (Ergin, 1989: 30).

Dede Korkut'ta birçok kişi adı geçmektedir. Bu kişilerden biri Deli Dumrul'dur. Bu çalışmamızda Dede Korkut'taki Deli Dumrul'u; adını, ailesini, tarihteki, Dede Korkut'taki ve sözlü kültürdeki yerini inceleyeceğiz.

1. Deli Dumrul'un Adı

Deli Dumrul, Dede Korkut Kitabı'nda *Duha Koca-oğlu Deli Dumrul*, *Deli Dumrul* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı bir boyda, *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu*'nda geçer (Gökay, 1973: 323; Ercilasun, 2004: 64). Deli Dumrul'un adı, *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu*'nda 33 defa geçmektedir. Deli Dumrul'un adı diğer boylarda geçmez (Sakaoğlu, 1998: 22-23).

Deli Dumrul'un adının ilk sözcüğü *Deli*'dir:

Viktor Makimoviç Jirmunskiy'e göre, *deli* lakabı, Oğuz destanlarında görülmektedir. Azerbaycan'da *Koroğlu Destanı*'ndaki *deliler*, yani *yiğitler* için de bu ifade kullanılmıştır: Deli Hasan, Deli Mehter vs. (Jirmunskiy, 1961: 624). Faruk Sümer'e göre, Dede Korkut'ta, "*korku nedir bilmez, atılgan, fakat mert kimse*"lere *deli* denilmektedir. Osmanlı Devleti zamanında da bu gibi kişiler için aynı deyim kullanılmıştı. Akıncılar gibi sınırlarda oturan, gözü pek gençlerden oluşan askeri atlı sınıfına *deli* adı verilmişti (Sümer, 1972: 388).

Fuzuli Bayat'a göre, Dede Korkut'ta, Deli Dumrul ve Deli Karçar'ın dışında, Oğuz toplumunda ikinci bir kategoriye giren deliler de vardır ki, bunlar savaş günü en ön safta değişen yiğitlerdir. Hatta, Dış Oğuz beğlerinin başında Deli Tundar, İç Oğuz beğlerinin başında Deli Budak ön safta yer alır. Bir de ejderhalar ağzından adam alan Delü Evren vardır. Uşun Koca'nın oğlu Egrek de "*bahadır, delü, yahşi yigit idi*" olarak anlatılmaktadır ki, Bayındır Han'ın, Kazan Bey'in divanına ne zaman istese varır, beyleri basıp en önde otururdu (Bayat, 2016: 269). Erhan Solmaz'a göre, Dumrul'a *deli* lakabının takılması, kuru bir çay üzerine kurdurduğu ve geçmeyen daha çok para aldığı köprüden dolayı değil, sonraki yaptığı işlerde gösterdiği tutumdan dolayıdır (Solmaz, 2016: 1237).

Deli Dumrul'un adının ikinci sözcüğü *Dumrul*'dur:

Pertev Naili Boratav'a göre, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki parçalanmış bir el yazmasında Azrail'e karşı savaşta adı Tuğrul olarak belirtilmektedir ki, bu ad Dumrul'un fonetik bir yorumudur. *Tuğrul* sözcüğü Eski Türkçe'de şahinin olduğu gibi doğanın da diğer adıdır (Boratav, 2012: 64).

Bahaeddin Ögel'e göre, Topkapı Sarayı Oğuznamesi'ndeki Toğrul Koca bölümü, Deli Dumrul'un özelliklerine uymaktadır. Buradaki Toğrul Sultan, Dede Korkut'taki gibi, saf bir kişi olarak gösterilmeyip, kendisi *Ulu Sultan budağı*'dir. Buradaki *Altın köprü* motifi ise, bu destanın Dede Korkut metninden önceki anlatılışlarının çok daha muhteşem olduğunu göstermektedir. Toğrul Sultan ile Deli Dumrul destanlarının, eski mitolojik köklere dayanan, çok daha önceleri de bulunmalıydı. *Toğrul* bir alıcı kuşun adı olup, av için yetiştirilir ve adı çok yaygındır (Ögel, 1995: 71-72). Bahaeddin Ögel'e göre, Topkapı Sarayı'ndaki Oğuzname ile kahramanın adının *Tuğrul* olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Türk adları arasında, *Dumrul* diye yazılıp söylenen bir kişi adı olmadığı gibi, Oğuzname'de, Deli Dumrul yerine, "*Altın köprü yapan*", "*Tokuş-Koca oğlu Tuğrul-Sultan*"dan bahsedilmektedir. Böylece *Duha oğlu Deli Dumrul* gibi garip bir Türkçe kişi adı da, sona ermiş olmaktadır. Metinler kopya edilirken (ğ)'nin (m) okunması, böyle bir yanlışlığa yol açmış olsa gerektir (Ögel, 1994: 116).

Mireli Seyidov, Dumrul kelimesini Türkiye Türkçesi'ndeki *Tomruk* kelimesiyle ilişkilendirmiş, "*sinirli, kabadayı*" anlamlarına sahip olduğunu ileri sürmüştü ve bunu Deli Dumrul'un karakterine ve faaliyetine uygun bulmuştur (Seyidov, 1968: 204'ten aktaran Sultanazade, 2010: 480). T. Hacıyev, A. Acalov, C. Beydili gibi araştırmacılar Dumrul kelimesi ile Sümer Tanrısı *Dumuzi* arasında bir ilişki görmektedir. Sümer mitine göre Dumuzi, altı aylık süreler boyunca kız kardeşi Geştinanna ile dönüşümlü olarak yer yüzüne gelir. Dumuzi'nin gelişi mitolojik bir semboldür ve doğanın uyanışını, baharı, yazı simgelemektedir. Deli Dumrul Boyu'nun mitolojik kökeni de buna bağlanmaktadır. Dumuzi ve Dumrul'un adının kökeni "*hayat kaynağı, nesil veren*" anlamına sahip Do(m) sözcüğü ile ilişkilendirilmektedir. Dumuzi tabiatın uyanışını, baharı simgelerken, Dumrul'un adı, *Toğrul* (*Toğ-urul=Doğ-urul*) ve *Tomruk* (*Tom-uruk*), *Tomurcuk* kelimeleriyle açıklanmaya çalışılmaktadır (Sultanazade, 2010: 480). Bir görüşe göre ise Dumrul adı, *domur* ve oğul sözcüğünün fonetik şekli olan *ool*, *oul*, *ur* unsurunun birleşmesiyle oluşmuştur ve eski doğuda yaygın olan Tomir, Tomris, Tomar, Tamara gibi kişi adları ile aynı kökten gelmektedir (Tarihi Linguistik Fenlerin Tedrisi Problemleri, 1994: 50'den aktaran Amanoğlu, 1999: 58).

Deli Dumrul, çok eski, arkaik bir tiptir. Tarihin farklı dönemlerinde, Duha Koca ve oğlu Deli Dumrul'un adlarında bazı değişimler olmuş, bu adlar tarihi döneme göre kısmen değişerek varyantlaşmışlardır. Tarihin farklı dönemlerinde, Duha Koca'nın adı, Daha, Dukak, Duha vb.; Deli Dumrul'un adı, Dumuzi, Dumrul, Toğrul vb. şekillerde değişikliklere uğramış olabilir.

2. Deli Dumrul'un Ailesi

Deli Dumrul'un babası vardır, adı Duha Koca'dır: Duha Koca, Dede Korkut Kitabı'nda "*Duha Koca*" olarak geçmektedir. Deli Dumrul'un babasıdır. Dede Korkut Kitabı'nda adı bir boyda, *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu*'nda geçer (Gökyay, 1973: 75-82, 322). Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Duha Koca'nın adı, hikâyenin başında ilk ve son kez görülür, bir daha görülmez (Sakaoğlu, 1998: 22). Bahaeddin Ögel'e göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un babasının adı *Duha Koca* olarak geçse de, Topkapı Sarayı Oğuznamesi'nde *Tokuş Koca oğlu Delü Duğrul* dendiği için, Deli Dumrul'un babasının adını *Tokuş Koca* olarak düzeltmek gerekir (Ögel, 1995: 75).

Deli Dumrul'un annesi vardır, ancak adı bilinmemektedir: Dede Korkut'ta, genel olarak, oğlunu, kızını, çocuklarını çok seven bir ana-baba profili çizilmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri bunun örnekleriyle doludur. Ancak Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, eş ön planda bir rol oynadığı için, karı-koca, eşler arasındaki sevgi, sadakat, bağlılık kavramları vurgulanmak ve bu şekilde bir öğüt verilmek istendiği için eş ve eşler arasındaki sevgi ön plana çıkarılmıştır (Eyüboğlu, 2019: 317).

Deli Dumrul'un karısı vardır, ancak adı bilinmemektedir: Deli Dumrul'un Hanımı, Dede Korkut Kitabı'nda bir boyda, adı belirtilmeden, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973: 322; Ercilasun, 2004: 64). Deli Dumrul'un iki oğlu vardır, ancak adları bilinmemektedir.

3. Tarihte Deli Dumrul

Topkapı Sarayı'ndaki Oğuzname'de, Tuğrul Sultan'a (veya Deli Dumrul'a) şöyle alkış edilmektedir: “*Selim oğlu Karaman'ı sevüp, Tanrı yaradan, ulu sultan budağı, altın köprü yapan, Azrayil'le savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuş Koca oğlu Tuğrul Sultan*” (Ögel, 1994: 125).

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Deli Dumrul'un Azrail ile yaptığı mücadelenin, Digenis Akrit'e dair Bizans efsanevi hikâyelerinin benzerliğine dikkat çekmiştir. Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, 10. yüzyılda ortaya çıkan Digenis'e ait menkıbeler, Anadolu ve Güney Kafkasya'nın farklı dil konuşan halkı arasında çok yaygındır. Domrul'un Anadolu ile ilgili olan münasebetleri, onun, Oğuz destanlarına, Yakın Doğu tarih devresinde dahil olduğunu söylemek için bir delil teşkil etmektedir. Jirmunskiy ayrıca, Kan Turalı Boyu'nun ilgili bulunduğu Trabzon'un Digenis menkıbesinin de yayılma merkezi olduğuna dikkat çekmiştir (Jirmunskiy, 1961: 616-617). Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, Yazıcıoğlu Ali'nin *Kitab-ı Selçuk*'unda adı geçen Tokuş Koca'nın oğlu Tuğrul Sultan, Dede Korkut'taki Deli Domrul'dur ve Selçukluların temelini atan kahramanlardan biridir (Jirmunskiy, 1997: 80). Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, Tuğrul adının Dede Korkut Kitabı'ndaki Dumrul'un yerini alması, ilk Selçuklu sultanlarından birinin adının halk arasında yaşaması nedeniyle olmuştur (Gökyay, 1973: CLVII).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, Deli Dumrul Hikâyesi, Dede Korkut Kitabı'ndaki mitolojik karakter taşıyan iki hikâyeden biridir. Bunlarda Hanlar Hanı Bayındır Han ve Alplar başı Salur Kazan'dan söz edilmemiştir. Menşei bakımından bu hikâye, Katuralı hikâyesiyle birlikte, daha sonraki zamanların ürünüdür, sadece dış şekilleri bakımından “*Oğuzlar zamanı*”na ait destanlara katılmışlardır (Gökyay, 1973: CLVII).

Faruk Sümer'e göre, Deli Dumrul, bir kuru çayın üstüne kurduğu bir köprüden geçenlerden bileğinin gücüne güvenerek bac almakta, hatta köprüden geçmek isteyenleri dahi haraç almak için geçmeye zorlamaktadır ki, tarihi Deli Dumrul'un şahsiyeti bu olup, eldaşları arasındaki ünü ve hatıralarının yaşaması da buradan, yani köprüsü başında veya kendi topraklarından gelip geçenden haraç almasından gelmektedir. Aradan zaman geçince, Duha Koca'nın oğlunun hatırası muhayyilede işlenmiş, kendisinden başka yiğit alp bir kimsenin olmadığını sanan Deli Dumrul'un karşısına onun hakkından gelebilecek olan Azrail çıkarılmış ve böylece Deli Dumrul Destanı meydana gelmiştir (Sümer, 1972: 388). Faruk Sümer, Deli Dumrul ile ilgili bir benzetme yapmıştır: İbn Fadlan, 921 yılında büyük bir kervanın arasında Oğuz yurdunu geçerken bir Oğuz önlerini kesmiş, ancak istediği verildikten sonra kervanın hareketine izin vermişti (Sümer, 1972: 388).

Avelbek Konıratbayev'e göre, Dumrul'un adı, Kazak Türklerinde, Dospambet jıravın şiirinde Dombavıl olarak geçmekte olup, mezarı Jezkazgan'da bulunmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki olaylar Sirderya bölgesinde meydana gelmiştir. Dumrul kavmi, bu dönemde Türkmenler arasında yaşıyorlardı ve onlara *Karadümür* deniliyordu. Kazaklardaki Kişi Jüz (Küçük Yüz)'ün Şömen kolunda *Karatamur* denilen bir boy vardır (Konıratbayev, 2000: 158-159).

Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Deli Dumrul hikâyesi ve kahramanları, Türklerin eski dinlerine mensup olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Türklerin eski dini önderleri, kamları, İslami dönemlerde velileştirilmiş kişiler haline gelmiştir. Burada Deli Dumrul, başka bir anlatımdaki adıyla Toğrul Sultan, Türklerin eski dinine mensup oldukları dönemdeki kamlarıdır. Topkapı Oğuznamesi'ndeki “*Salkum salkum don giyen*” ifadesi de saçaklı elbiseleriyle Kam-Şamanları hatırlatmaktadır (Ercilasun, 1998: 15). Ahmet Bican Ercilasun'a göre, tarihte Deli Dumrul veya Toğrul adlı bir kahraman yaşamıştır ve onun asıl kişiliği, bir kuru çayın üzerine köprü yaptırıp geçenden otuz üç akça, geçmeyenden döve döve kırk akça almasıyla ortaya çıkıyordu ki, bu davranışı sebebiyle *Deli* lakabını almıştı. Böyle bir kahraman İbn Fazlan Seyahatnamesi'nde görülmektedir; 5000 kişilik kervanı tek başına durduran ve onlardan ekme almadan geçmelerine izin vermeyen Oğuz yiğidi ile kuru çaya köprü kurup geçenden otuz üç, geçmeyenden döve döve kırk akça alan Deli Dumrul arasında şaşırtıcı bir benzerlik vardır. Bu yiğit Deli Dumrul olmasa da, bu olay, İslam öncesi Oğuz toplumunda Deli Dumrul'a benzer kahramanların varlığını göstermektedir. Oğuzlar arasında yaşamış böyle bir kahramana Korkut Ata'nın *ölümden kaçma* motifi de yüklenmiş, böylece Deli Dumrul Hikâyesi ortaya çıkmıştır (Ercilasun, 1998: 15-16).

Deli Dumrul'un babası *Duha Koca*'nın, Selçuklu Devleti'nin atası Selçuk/Selçük Bey'in babasının adı *Dukak*'dan gelmiş olabileceği dile getirilmiştir (Kitab-ı Dede Korkut, 1988: 262'den aktaran Amanoğlu, 1999: 54). Erhan Solmaz'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, anlatılan zaman, çok net olmamakla birlikte, Azrail'e başkaldırmanın görülmesi, din algısındaki ikilemden yola çıkarak, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri ilk yıllar olmalıdır (Solmaz, 2016: 1238-1239).

Muammer Kemaloğlu'na göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun giriş bölümündeki anlatımlardan, kuruluş devri Selçuklular tarihine çok hakim olduğu görülen müellifin, Korkut Ata'nın yaşamış olduğu dönemi anlattığı Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'ndan sonra, Arslan Yabgu'ya bağlı olup, tutsaklığı sonrasında ondan umutlarını kestikleri gibi Çağrı ve Tuğrul beylerin emri altına da girmek istemeyen Yabgulu Oğuzlarının (Balhan/İrak Türkmenlerinin), Horasan'a geçmek için geldikleri *Ceyhun (Amu Derya)* üzerinde (muh. Amul, bugünkü Türkmenabat'da) yerleşik bir İpek Yolu Köprüsü başında, bölük bölük obalar halinde beklemelerini de destanlaştırdığı görülmektedir. Bu destana konu yapılan tarihi olayın oluşum zamanının, Arslan b. Selçuk'a bağlı Yabgulu Oğuzlarının Horasan'a göçlerinin gerçekleştiği 1025 yılına karşılık geldiği, tarihi kimlikleri belirlenen destan kahramanlarının içerisinde buldukları *Oğuz-eli (Oğuz)*'nin ise anılan grubun bu göçe kadar yerleşik olarak kaldıkları, *Nur-ata* olduğu anlaşılmaktadır. Muammer Kemaloğlu, Deli Dumrul'un tarihi kimliğini Arslan Cazib olarak tespit etmiştir. (Kemaloğlu, 2019: 38-43, 119)

Deli Dumrul Boyu, kökeni binlerce yıl öncesine dayanan eski Türk mitolojisinin ve inanışlarının bir yansımasıdır (Eyüboğlu, 2019: 313-314). V. Diyosegi ile F. A. Satlayev, Altaylılar'ın arasında Kumanlar'dan birinci kam ile yeraltı ruhlarının önderi Ecel Tanrısı Erlik'in arasındaki mücadele ile ilgili bir efsaneyi kaydetmiştir ki, bu efsaneye göre, başlangıçta üç alemin ortancası olan yeryüzünde yaşayan Erlik, yukarıdaki Ölgen (Ülgen) Tanrı'nın günahkar saydığı ve saymadığı herkesi, insanların hepsini yok etmeye başlayınca, o zaman Birinci (İlk) Kam, Erlik'i ortanca alemden kovmuş. Fakat insanlar ölmeye devam edince, bunun üzerine Birinci (İlk) Kam, Erlik'i yok etmeye karar vermiş ve onu yenmiş. Bu efsaneye göre ilk büyük bahşının insanlara ecel getiren Erlik'i yeraltı aleme kovması büyük bir kahramanlıktır ve Ölüm Tanrısı Erlik ile birebir diyalogda bulunabilen tek bahşidir (Alekseyev, 1984: 57'den aktaran İbrayev, 2000: 219).

Burada görülen İlk Kam ile Ecel Tanrısı Erlik arasındaki mücadele, Deli Dumrul-Azrail ve Dede Korkut-Azrail arasında da görülmektedir ki, oldukça eski bir tarihten geldiği anlaşılan bu anlatıların Türklerin eski mitoloji ve inanışlarından, Kamlık'tan/Şamanizm'den beri anlatıla geldiği açıktır. Binlerce yıllık eski Türk mitolojisi ve inanışlarının bir yansıması olan ve kökleri binlerce yıl öncesine dayanan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un, ecel meleği Azrail ile olan mücadelesi, aslında eski Türklerin manevi önderi olan Kam'ın/Şaman'ın, Erlik, ölüm meleği, kötü ruhlar ile olan mücadelesi olup, hikâyede Deli Dumrul'un Azrail'e yenilmesi, sonraki dönemde hikâyede İslami unsurların etkisinin bir yansımasıdır (Eyüboğlu, 2019: 314).

Deli Dumrul Boyu'nda görülen *can yerine can* motifinin, Altay ve Kazak Türkleri'nden Türkiye-Azeri Türkleri'ne kadar geniş bir coğrafyada görüldüğü ve Orta Asya kökenli bir motif olduğu anlaşılmaktadır (Eyüboğlu, 2019: 314). Kazakistan'da Korkut hakkındaki bir efsanede *can yerine can* motifi görülür. Bu efsaneye göre, Canalgış (Azrail), Korkut'un canını almak istediğinde, Korkut'un kız kardeşi araya girmiş ve Canalgış'a, "Sen niçin Korkut'a mezar kazıyorsun? O, sana ne yaptı? Korkut'un mezarını kazma; can gerekli diyorsan, benimkini al!" der." Aynı efsanenin bazı versiyonlarında, "Korkut'un mezarını kazma" diyenlerin arasında kırk kız da vardır (Margulan, 1983 s. 159; İbrayev, 2000b: 222-223).

Korkut Ata'nın ölümden kaçması efsanesi, Kazak Türkleri'nde ve Türkmenler arasında canlı bir şekilde yaşamasına rağmen, Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında yazıya geçirilmiş olan Dede Korkut Kitabı'nda görülmemektedir. Bizce, tarihin eski devirlerinden, binlerce yıl öncesinden gelen Kamların/Şamanların ölümle mücadelesi, ölümü uzaklaştırmaya çalışmalarıyla ilgili inanış ve efsaneler, Sümer metinlerine yansıdığı gibi, aynı zamanda adı bilinen en eski Kamlardan/Şamanlardan biri olan Korkut Ata'nın adı etrafında daireleşmiş, bunlar Türkmen ve Kazak varyantlarına yansımış, ancak Anadolu-Azerbaycan yöresinde, üst tabakada, ihtimal adının *tuğrul/doğan* kuşuna benzemesinin de etkisiyle, başka bir tarihi kişiye, Selçuklu Devleti'nin kurucusu

Tuğrul Bey'e uyarlanmış, onun hatıralarıyla karıştırılmış veya onun adı etrafında daireleşmiş, böylece onun yiğitliğine, mertliğine işaret edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Dede Korkut Kitabı'nda Deli Dumrul Boyu bulunurken, Korkut Ata'nın ölümden kaçışı efsanesi yer almamaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin eski Türklerin en parlak dönemlerinin ve eski Türk hükümdar ve alplarının tarihi bir yansıması olduğunu dile getirmiştik (Eyüboğlu, 2019: 315).

Selçuklu Devleti'nin kurucularının atası, bu devlete adını veren Selçuk'un babasının adı *Dukak*'di. Oğuz Türklerinin kumandanı olan Dukak'a *demir yaylı* lakabı verilmişti; cesurluğu, devlet işlerindeki yeteneği ile tanınmıştı (Köymen, 2016: 6-7).

Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan Deli Dumrul tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır.

Bizce, Deli Dumrul, çok eski, arkaik bir tiptir, öyle ki; Deli Dumrul, Tepegöz ile birlikte, Dede Korkut Hikâyeleri içerisindeki en eski iki hikâyeden biridir ve tarihi binlerce yıl öncesine, eski Türk kültür çevrelerine, hatta daha da eskiye uzanmaktadır. Deli Dumrul Boyu'nun kökleri, tarihin en eski devirlerine, M.Ö. 3.-M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski devirlere uzanmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin, Türk tarihinin çeşitli dönemlerine ait, Türk boy ve devletlerinin kuruluş, yükseliş ve yıkılışlarını yansıtan hikâyeler olduğunu belirtmiştik ki, bu bakımdan gerek basit kurgusu ve çok işlenmiş yapısı ile, gerekse de konusu ile tarihin derinliklerinden, binlerce yıl öncesinden gelen bir anlatı olan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, kökeni binlerce yıl öncesinden gelen kamlık/şamanlık dünya görüşü ve inanışları ile ilgili olmakla birlikte, hikâyenin üst tabakasında Selçuklu Devleti'nin Tuğrul Bey ve Çağrı Bey tarafından kuruluşunun, Tuğrul Bey'in Selçuklu Devleti hükümdarı olmasının, aynı zamanda Türklerin Müslümanlaşmasının destani-hikâyevi bir yansıması yer almaktadır. Ancak, hikâyenin üst tabakası zamanla Tuğrul Bey'e uyarlanmakla, onun hatırasıyla karışmakla birlikte, bu uyarlama ve karışma oldukça zayıf kalmıştır. Duha (Duka) Koca adında Selçuklu Devleti'nin atası Selçuk'un babası Dukak'ın, Dumrul (Toğrul) adında ise Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'in hatırası bulunmaktadır. Aslında hikâyenin alt tabakasındaki en eski adlarda bu adlara yakın olmalıdır ki, ihtimal, Sümer metinlerindeki adların (Dumuzi vb.) benzerleridir. Aynı durum kahramanın babasının adı için de geçerlidir. Tarihin farklı dönemlerinde, kahramanın adı ve babasının adında bazı değişimler olmuş, bu adlar tarihi döneme göre kısmen değişerek varyantlaşmışlardır. Örneğin, tarihin farklı dönemlerinde, baba adı, Tohar, Dukak, Duha vb.; kahramanın adı, Dumuzi, Dumrul, Toğrul vb. şekillerde değişikliklere uğramış olabilir. Her dönemde bu anlatıyı dinleyenler, kahramanın ve babasının adını, kendilerinden birkaç asır önce yaşamış ve adlarını iyi bildikleri tarihi kişi veya kavimlerin adlarıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu durum destanların karakteristik bir özelliğidir ki, bu nedenle destanlarda birçok tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın yazıya geçirildiği 15.-16. yüzyıla gelindiğinde ise kahramanın hatırası, birkaç asır önce yaşamış Tuğrul Bey/Tuğrul Sultan ile ilişkilendirilmiştir. Tuğrul Bey'in, bağlı olduğu devletten ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş bir devlet kurucusu olduğunu düşündüğümüzde, destanda Dumrul'un yanındaki Oğuz topluluğu ile kendi hükümranlığını kurması arasında bir yakınlık vardır. Selçuklular, başkenti Sir Derya kıyılarında bulunan Yenikent olan Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak, ırmağın öteki tarafına geçerek, Cend'e yerleşerek bağımsız hareket etmeye başlamışlardı ki, bu durum destana, Dumrul'un ırmağın üzerinde köprü kurarak kendi hakimiyetini ilan etmesi şeklinde yansımıştır. Hikâyede Deli Dumrul, ününün Rum (Anadolu)'a, Şam (Suriye)'a yayılmasını istemektedir ki, bu coğrafya, Orta Asya'da ortaya çıkan Selçukluların, Tuğrul ve Çağrı Bey'in zaferleri sonrası yayılmaya başladığı Selçuklu fetihlerinin coğrafyasıdır. Ancak belirtmek gerekir ki, hikâyedeki bu üst tabaka oldukça ince olup neredeyse sadece bunlardan ibarettir (Eyüboğlu, 2019: 316-317).

Deli Dumrul Hikâyesi'nin alt tabakasında, binlerce yıllık eski Türk mitolojisi ve inanışlarından izler yer almakta, üst tabakasında, Şamanist Oğuz Türklerinin İslamiyet'e geçiş sürecinde düşünce ve inanışlarındaki değişimin yansımaları görülmektedir (Eyüboğlu, 2019: 317).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı İnanna ve Dumuzi arasında bazı benzer kısım ve motifler vardır (Sultanzade, 2010: 480-483). Deli Dumrul ile Sümer destanı/efsanesi arasındaki benzerlik bu destanın Sümerlerden geldiğini göstermemekle birlikte, aralarındaki birçok paralellik ve ortak motifler, bu iki anlatının aynı kökten beslenmiş olabileceğine işaret ediyor olabilir. Büyük olasılıkla Sümer destanı/efsanesi, Dede Korkut'taki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun tespit edilmiş en eski

varyantıdır. Çünkü iki anlatıdaki, ayrıntılardaki birçok ortaklık, tesadüf olamayacak türdendir ve iki anlatı arasındaki geçmişteki bir etkileşime işaret etmektedir. Sümerlerin Türklerle akraba bir kavim oldukları, sonradan Mezopotamya bölgesine gelmiş oldukları, dillerinde Türkçe'yle aynı ve benzer çok sayıda kelimenin olduğu birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir ki, bunlar, Sümerlerin Türklerin bulunduğu topraklardan Mezopotamya'ya göç ettiklerini ve aynı kökten, kültürden beslendiklerini gösterebilir. Eski devirlerdeki toplumlar ve kültürler arasındaki bağlar ve ilişkiler sanıldığından çok daha derin olabilir. Tarihin karanlık devirleriyle ilgili araştırılması ve ortaya konulması gereken çok sayıda konu ve ilişki vardır. Gelecekte ortaya çıkacak yeni kaynaklar ve yapılacak araştırmalarla Türk tarihinin ve Dünya tarihinin karanlıkta kalmış birçok konusu ve ilişkisi aydınlığa kavuşabilir.

İskitler'in bir grubu *Daha* adını taşıyordu: Pers kaynaklarından Xerxes Kitabesi'nde; *Daha, Saka haumavarga, Saka tigrakhauda* ve *Skudra* adları geçmektedir. Strabon (M.Ö. 63-M.S. 24)'a göre, Hazar Denizi civarında hüküm süren İskitler daha çok Dahalar'dı (Durmuş, 2017: 43, 50). Biz buradaki *Daha* adının aynı zamanda Dede Korkut'taki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun alt tabakası ile ilgili olduğunu belirtmiştik (Eyüboğlu, 2019: 329). Selçuklular'ın atası Selçuk Bey'in babası Dukak'dı ki, lakabı, kuvvetinden dolayı verilmiş olan *Demir Yay'lı' (Temir Yalıt)* idi (Köymen, 2016: 6). Zeki Velidi Togan'a göre, Oğuzlar'ın Duhar boyu, diğer bir adıyla Düger'ler, Karakıpçaklarla birlikte Musul civarında yerleşmişlerdi ve Timur zamanında Re'sülayn taraflarına kadar yayılmışlardı. Eski Tuharlardan geldiği düşünülmektedir (Gökyay, 1973: CXIII). Karakoyunluların oluşturduğu oymaklar arasında, Bayburt ve Erzurum çevresinde yaşayan Duharlı (Tokarlı) boyu da vardı (Sümer, 2001: 434). Günümüzde *Duha Türkleri* olarak bilinen bir Türk boyu da vardır (Eyüboğlu, 2019: 329).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun kökleri oldukça eskiye, tarihin en eski devirlerine, M.Ö. 3.-M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski devirlere uzanmakta olup, bu kahramanın babasının adı her dönemde anlatıların dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarılması sırasında benzer kavim adlarıyla ilişkilendirilmiş, bu nedenle de kısmen değişikliklere uğramıştır. Bu bakımdan adı sadece Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda geçen Duha Koca'nın, en üst tabakasında Karakoyunlu boylarından Duharlılar'ın; onun bir alt tabakasında Selçuklu Devleti'nin isim babası Selçuk Bey'in atası Dukak'ın; alt tabakasında İskit-Sakaların ve en alt tabakasında ise Sümerler'in çağdaşı olan Orta Asya'daki Türklerin atalarının hatıraları yer almaktadır. Böylece aynı hikâye, tarihin çeşitli dönemlerinde benzer unsurlardan etkilenecek gelişimine devam etmiş ve 15.-16. yüzyıllarda bir varyantı Dede Korkut Kitabı'nda Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu olarak yazıya geçirilmiştir (Eyüboğlu, 2019: 329).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Dede Korkut'ta tarihi en eski anlatılardır. Bu iki anlatının kökeni mitolojiktir. Bu iki anlatı mitolojiye ve inanışlara dayanmaktadır. Ancak tarihi süreç içerisinde, Türk tarihine paralel olarak, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, kısmen tarihi kahramanları da bünyesine katarak, *büyük oranda mitolojik, kısmen destani-tarihi* bir görünüm de kazanmışlardır. Ancak bu sonraki dönemlerin bir ürünüdür. Tarihin derinliklerinden gelen bu iki *mit/efsane*, tarihi süreç içerisinde, Kamlardan/Şamanlardan ozanlık geleneğinin ve destan geleneğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, Dede Korkut destan dairesine dahil olmuş, Dede Korkut'un dil ve üslubundan geçmiş, daha sonra da hikâyeleştigi bir sırada tespit edilerek Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun, Türk tarihinin, tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine, yaklaşık olarak M.Ö. 3.- M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski devirlere uzanan bir alt tabakası vardır. Bu destanın alt tabakasında; Kamlık/Şamanlık, Şamanizm, Kamların/Şamanların kötü ruhlarla mücadelesi yer almaktadır.

4. Dede Korkut'ta Deli Dumrul

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun başkahramanı Deli Dumrul'dur. Bu boyda kendisine önemli bir yer verilmiştir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 115-123), Deli Dumrul, bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmış geçenden otuz üç akçe alır, geçmeyenden döve döve kırk akçe alır, erliğinin, bahadırlığının, yiğitliğinin Rum'a, Şam'a gitmesini, ün salmasını ister. Bir gün köprüünün yanında bir bölük oba

konar, o obada bir yiğit hasta düşer ölür, feryat kopar. Deli Dumrul gelir, niye ağladıklarını sorar, ona, Allah Taaladan buyruk olup, al kanatlı Azrail'in yiğidin canını aldığını söylerler. Deli Dumrul, Azrail dediğiniz ne kişidir ki adamın canını alıyor der, Allah'tan, Azrail'i gözüne göstermesini, onunla savaşmayı, böylece güzel yiğidin canını kurtarmayı, bir daha güzel yiğidin canını almamasını ister. Deli Dumrul, evine gelir. Hak Taala'ya Deli Dumrul'un sözü hoş gelmez, Azrail'i görevlendirir, Deli Dumrul'un gözüne görünmesini, canını almasını söyler. Deli Dumrul, kırk yiğit ile yiyip içip otururken, Azrail gelir, ancak onu kimse görmez. Deli Dumrul'un gözleri görmez, elleri tutmaz olur, onun Azrail olduğunu öğrenir. Deli Dumrul, Azrail'e, onu geniş yerde istediğini, dar yerde geldiğini, onu öldüreceğini söyler, kılıcıyla çalacakken Azrail bir güvercin olup, pencereden uçar gider. Deli Dumrul, yiğitlerine, Azrail'in gözünü korkuttuğunu, onun kaçtığını, kuş olup uçtuysa, doğana aldiracağını söyler. Deli Dumrul, atına biner, doğanını eline alır, doğanı ardına düşer, bir iki güvercin öldürür. Deli Dumrul dönerken, Azrail atın gözüne görünür, ürken at, Deli Dumrul'u kaldırıp yere vurur. Deli Dumrul'un kara başı bunalır, darda kalır, ak göğsünün üzerine Azrail basıp konar. Deli Dumrul, Azrail'den yardım ister, ancak Azrail, kendisine yalvarmamasını, Allah Taala'ya yalvarmasını, kendisinin de bir emir kulu olduğunu söyler. Bunun üzerine Deli Dumrul, can veren can alanın Allah Taala olduğunu öğrenir, ardından Allah Taala'yı över, canını Azrail'in değil kendisinin almasını ister. Allah Taala'ya, Deli Dumrul'un sözü hoş gelir, Azrail'e, Deli Dumrul'un can yerine can bulmasını, onun canının azat olmasını demesini söyler. Bunun üzerine Deli Dumrul, can yerine can bulmak için, babasından ve anasından can ister, ancak can bulamayınca, Azrail gelir. Deli Dumrul, Azrail'e, hanımıyla görüşeceğini, ona iki oğlunu emanet edeceğini, ardından canını alabileceğini söyler. Deli Dumrul, hanımının yanına gelir, olanları anlatır. Deli Dumrul'un hanımı, kocası için kendi canını vereceğini söyler. Azrail, Deli Dumrul'un hanımının canını almaya gelir, ancak Deli Dumrul, hanımına kıyamaz, Allah Taala'ya yalvarır, onu över. Hak Taala'ya Deli Dumrul'un sözü hoş gelir, Azrail'e, Deli Dumrul'un babasının anasının canını almasını, Deli Dumrul ile hanımına yüz kırk yıl ömür verdiğini söyler. Azrail, Deli Dumrul'un babasının anasının canını alır, Deli Dumrul ve hanımı yüz kırk yıl daha ömür sürer. Dede Korkut gelir, destan söyler, deyiş der, dua eder (Eyüboğlu, 2019: 61-62).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, kuru bir çayın üzerine köprü yaptırarak geçen ya da geçmeyenlerden para alan Deli Dumrul, yiğitliğinin, ününün yayılmasını istiyordu. Hikâyenin girişinde Deli Dumrul şöyle anlatılmaktadır:

“Meger, hanum, Oguzda Duha Koca oğlu Deli Dumrul derleridi bir er var idi. Bir kuru çayın üzerine bir köprü yapdurmıştı. Geçeninden otuz üç akça alırdı, geçmeyeninden döge döge kırk akça alırdı. Bunu necün böyle ederidi? Anunçünki “Menden deli menden güçlü er varımdur ki çıka menümile savaşa!” deridi. “Menüm erligüm, bahadurligüm cılasunligüm, yigitligüm Ruma, Şama gede çavlına” deridi” (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 115).

Vasilij Vladimiroviç Barthold, Deli Dumrul'a ait *“fevkalade güzel”* hikâyenin şimdilik İslam edebiyatında ve özellikle Ön-Asya edebiyatında hiçbir benzeri bulunmadığını dile getirmiştir (Barthold'dan aktaran Gökyay, 1973: LXXX).

Pertev Naili Boratav'a göre, bir Anadolu efsanesinde, bir güvercine dönüşmüş Hacı Bektaş'ın şahine benzeyen Hacı Tuğrul tarafından saldırıya uğradığı anlatılır. Efsanenin bir diğer yorumunda ise düşmanın adı doğan diye geçer. Dede Korkut'ta da, Azrail güvercine dönüşürken, Dumrul'un şahini de kuşa dönüştürülen baş meleği takipte kullandığı anlatılır. Görünüşe göre, kaçış ve takipte olan ve kuşa dönüştürülen iki yaratık, ortak gelenekten beslenerek biçimlendirme materyali olarak efsane motifini kullanmıştır (Boratav, 2012: 64-65).

Pertev Naili Boratav, *Tuğrul* kelimesinin *doğan* (veya *kartal*) anlamına geldiğini, Saltukname'de, doğan şekline girerek Hacı Bektaş'a saldıran dervişin, Hacı Tuğrul değil, Doğan Baba adını taşıdığını belirtmiştir. Hacı Tuğrul'un Hacı Bektaş'tan suçunun bağışlanmasını diledikten sonra *“Hunkarım, bizden ve bizim soyumuzdan ne kadar dişi olursa size ve size beli diyene nezrimiz olsun”* şeklinde adak adamasını da Deli Dumrul Hikâyesi'nin bir başka bölümüne, kocasının yerine kendisini feda etmeye razı olan Dumrul'un karısının bu davranışıyla

Tanrıyı cömert bir mukabeleye sevk etmiş olmasına, Allah'ın kendisine ve kocasına uzun bir ömür ihsan etmesine bir işaret saymıştır. Deli Dumrul Hikâyesi'nin bu yönlerinin, Alkestis'le olan benzerliğini de dile getirmiştir (Gökyay, 1973: LXXIII).

Bahaeddin Ögel'e göre, Azrail'in güvercin donuna girmesi ve Deli Dumrul'un onu doğanla kovalaması, bir mitoloji motifi olarak çok görülmektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Azrail, avcı bir kuşun adını taşıyan, *Tuğrul* veya *Dumrul*'un karşısında, güvercin donuna girmiştir. Hacı Bektaş hakkındaki bir rivayette, Hacı Bektaş, mana aleminden velayetle, bir gökçe güvercin donuna girip Anadolu'ya gelmiş, yerli dervişlerden Doğrul Baba, bir şahin donuna girip, Hacı Bektaş'ı yakalamak istemiş, Hacı Bektaş ise silkinip, insan donuna girmiş ve Doğrul Baba'yı, boğazından yakalamıştır. Aslında bu, Anadolu'daki yerli dervişlerin, teslim olmalarını anlatan, sembolik bir hikâyedir. Bu anlatıda Hacı Bektaş da, Azrail gibi, güvercin donundadır. Yendiğinden ve yenmediğinden para alma motifinin bir benzerinde, Kozu Körpeş adlı bir yiğit, herkesle aşık oynamakta, yendiğinde de, yenmediğinde de para almaktadır. Deli Dumrul'un, Tanrı'nın gücünü tanınması ve tövbe etmesi motifi, Türk masal ve destanlarında çokca görülür, örneğin, bu motif, Manas Destanı'nda da görülmektedir. Deli Dumrul'un babasının oğlundan canını esirgemesi motifi, Er-Töştük Destanı'nda görülmektedir (Ögel, 1995: 72-74).

Faruk Sümer'e göre, Deli Dumrul, Dede Korkut'ta doğa üstü varlıklar ile savaştan kahramanlardan biridir. Dumrul, Duha (Duka) Koca'nın oğludur; yani bütün kahramanlar gibi babasının adı bellidir ve yine onlar gibi bir beydir. Dumrul, yüreği pek, atılgan ve çabuk parlayan bir kişi olduğu için, kendisine hikâyelerdeki diğer bazı kahramanlar gibi *deli* lakabı verilmiştir. Dumrul, bir kuru çayın üstüne kurduğu bir köprüden geçenlerden bileğinin gücüne güvenerek bac almakta, hatta köprüden geçmek isteyenleri dahi haraç almak için geçmeye zorlamaktadır ki, tarihi Deli Dumrul'un şahsiyeti bu olup, eldaşları arasındaki ünü ve hatıralarının yaşaması da buradan, yani köprüsü başında veya kendi topraklarından gelip geçenden haraç almasından gelmektedir. Aradan zaman geçince, Duha Koca'nın oğlunun hatırası muhayyilede işlenmiş, kendisinden başka yiğit alp bir kimsenin olmadığını sanan Deli Dumrul'un karşısına onun hakkından gelebilecek olan Azrail çıkarılmış ve böylece Deli Dumrul Destanı meydana gelmiştir (Sümer, 1972: 388).

Mehmet Kaplan'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, dejenere olmaya yüz tutmuş alp tipinin, İslamiyet'in getirdiği manevi güç karşısında mağlubiyetini gösteren en güzel hikâyelerden biridir (Kaplan, 1996: 60'dan aktaran Kocakaplan, 2004: 21).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, Deli Dumrul Hikâyesi, bozkır edebiyatının bir incisi olarak eşsizdir. Dede Korkut Kitabı'nda mitolojik karakter taşıyan iki hikâyeden biridir. Bu iki hikâyede Hanlar Hanı Bayındır Han'dan ve Alplar başı Salur Kazan'dan söz edilmez. Menşei bakımından bu hikâye, Katuralı hikâyesiyle birlikte, daha sonraki zamanların ürünüdür, sadece dış şekilleri bakımından "*Oğuzlar zamanı*"na ait destanlara katılmışlardır (Gökyay, 1973: LXXX, CLVII).

Ahmet Bican Ercilasun, *Deli Dumrul İle Kazakların Korkut Atası Arasında Bir Mukayese* adlı çalışmasında özel olarak Deli Dumrul'u incelemiştir. Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Deli Dumrul'un adı, kendi hikâyesinin dışında diğer boylarda geçmemektedir. Bu durumda Deli Dumrul, ayrı ve müstakil bir kahraman gibi durmaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre, Topkapı Oğuznamesi'ndeki Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan ile Duha Koca oğlu Deli Dumrul aynı kahramandır. Ercilasun da bu görüşe katılmaktadır. Ahmet Bican Ercilasun'a göre, esasında *Toğrul* ve *Domrul* sözleri aynı kelimenin, *tonrul* kelimesinin fonetik değişmeye uğramış şekilleridir. Alkıştaki "*altın köprü yapan*" ve "*Azrayil'le savaş kılan*" nitelemeleri de bunu açıkça göstermektedir. Kahramanın adındaki *sultan* unvanından, vasıfları arasındaki "*ulu sultan budağı*" sözlerinden ve yaptığı köprünün *altın* oluşundan hareketle, Bahaeddin Ögel'in (Ögel, 1995: 51; Ercilasun, 1998: 15) dile getirdiği gibi, onun "*ermiş ve soylu bir kişi*" olduğu anlaşılmaktadır. Hikâyeler ve kahramanları, Türklerin İslam öncesine ait olup, İslami dönemlerde velileştirilmiş kişiler ise İslam öncesinin kamlarıdır. Bu alkışta Toğrul Sultan (Deli

Dumrul), bir veli gibi sunulmuştur, yani İslam öncesi dönemin kamıdır; kahraman için söylenen “*Salkum salkum don giyen*” ifadesi de saçaklı elbiseleriyle bir şamanı canlandırmaktadır (Ercilasun, 1998: 14-15).

Ahmet Bican Ercilasun’un bu tespitleri değerlidir. Dede Korkut Destanları’nı anlatanlar ozanlardır. Ozanlar ise tarihin derinliklerinde kutsal bilinen kopuzları ile Kamlar/Şamanlar ile yakın ilişkili olmuşlardır. Destanları anlatan Korkut, ozanlığının yanında aynı zamanda Kam/Şaman’dır. Bunların da etkisiyle Dede Korkut’taki birçok kahramanın Şamanistik yönleri belirgindir. Sadece Deli Dumrul değil, Dede Korkut’ta başka kahramanların da bu yönleri dikkat çekicidir. Örneğin; Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı Boy’da, olacak gelişmeleri önceden rüyasında gören, bu rüyayı kendisi yorumlayarak önlem alan Karacuk Çoban’ın mistik yönü oldukça güçlü olup, Karacuk Çoban’ın bu mistik yönü, eski Türk kamlarını/şamanlarını anımsatmaktadır (Eyüboğlu, 2021: 152).

Ahmet Bican Ercilasun, Deli Dumrul’un ölümden kaçışı ile Kazak Türkleri arasında anlatılan Korkut Ata’nın ölümden kaçışını karşılaştırmış, iki anlatı arasında fark olsa da, ölümden kaçma motifinin ikisinde de ortak olduğunu, bu motifin Korkut’tan Dumrul’a veya Dumrul’dan Korkut’a aktarılmış olabileceğini söylemiş, daha açık bir ifadeyle bu motifin aslında Korkut Ata’ya ait olduğu sonucuna varmıştır. Ahmet Bican Ercilasun’a göre, ölümden kaçan asıl kişi Korkut Ata olup, onun kam veya veli kişiliği, bu alkıştaki niteliklemlerle ve Azrail’den kaçma motifiyile Deli Dumrul’a aktarılmıştır. Başka bir ifadeyle, aslında Korkut Ata’ya ait olan *ölümden kaçma* motifi, Dede Korkut Kitabı’nda Deli Dumrul (Toğrul) adlı bir başka kahramana aktarılmıştır. Bu hikâye ve kahramanları, Türklerin eski dinlerine mensup olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Türklerin eski dini önderleri, kamları, İslami dönemlerde velileştirilmiş kişiler haline gelmiştir. Burada Deli Dumrul, başka bir anlatımdaki adıyla Toğrul Sultan, Türklerin eski dinine mensup oldukları dönemdeki kamlarıdır. “*Salkum salkum don giyen*” ifadesi de saçaklı elbiseleriyle Kam-Şamanları hatırlatmaktadır. Kazak Türklerindeki Korkut Ata efsanesinin içinde Azrail de bulunan bir varyantı da bulunmaktadır ki, Azrail’le Korkut’u karşılaştıran bu rivayet, Deli Dumrul ile Korkut Ata efsanesini birleştirmeyi daha da haklı kılmaktadır (Ercilasun, 1998: 13-16).

Halık Koroğlu, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu’nun birçok motifinin Oğuz destanına özgü olmasına rağmen yine de tipi ve konusu bakımından Dede Korkut Kitabı’nın genel kompozisyonuna uymadığını,, diğer Oğuznameler arasında da farklı görüldüğünü, boyda Oğuzlarla ilgili etnik, tarihi öğelerin ya da kahramanların yer almadığını dile getirmiştir (Koroğlu, 1999: 126’dan aktaran Aliyev, 2018: 106).

Kamal Abdulla’ya göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, kökleri derinlere uzanan boylardan biridir. Deli Dumrul, can yerine can ararken, ne babası ne de anası Deli Dumrul’a canlarını feda etmemiş, Deli Dumrul, karısından can istememesine rağmen, karısı onun yerine canını feda etmeye razı olmuştur. Deli Dumrul, önce kahraman gibi Azrail’le mücadeleye girmiş, Azrail hileyle Deli Dumrul’u yenince, sonra ona yalvarmaya başlamıştı. Deli Dumrul, tanımadığı bir yiğidin canını alması üzerine, “*Bir daha ölüm olmasın, canlar alınmasın*” diyerek Azrail’le mücadeleye girişmişti. Deli Dumrul, Azrail’e yenilse de, kendi yenilgisiyle bile sosyal menfaatin mücadelecisi olmuş, manevi anlamda onu yenmişti. Çünkü, böyle bir mücadeleyi, şahsi menfaatten üstün tutanların, hem tarihte, hem mitolojide yaşama hakkı vardır (Abdulla, 2015: 91-92, 102, 274).

Fuzuli Bayat’a göre, ölümden kaçma ve ölümlle mücadele motifi Dede Korkut Kitabı’nda Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu’nda kalmış olup, Korkut’un ölümden kaçması hakkındaki efsanenin bir başka şeklidir. Deli Dumrul’la ilgili efsanede *can yerine can vermek* motifi ön plana çıkmıştır. Bazı araştırmacılar, Deli Dumrul Boyu’ndaki süjetin Trabzon’da geniş yayılmış Yunan efsanesi Digenis Akritast ile aynileştirip, ozanların Yunan olayını Oğuzname şeklinde nazıma çektiirdiklerini bildirseler ve delil olarak da Yunanlarda Duka kavminin olması ve Dumrul’un da Duha Koca oğlu Deli Dumrul olarak adlandırılmasını ileri sürseler de, esas mesele adlardaki ve olaylardaki benzerlik değildir; önemli olan, ölüm meleği Azrail ile mücadele eden kahraman hakkındaki efsanenin diğer Türk halkları arasında da geniş yayılmasıdır ki, bu delil, bu motifin Türklerde bağımsız bir şekilde ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, şamanların ölümlle veya öteki alemin hakimi ile

savaşması, bu savaşta şamanın ölen adamın canının yerine hayvan canı kurban vererek ölüyü diriltmesi vs. Dumrul ile ilgili efsanelerin mitolojik kökenini oluşturmaktadır (Bayat, 2003: 26).

Fuzuli Bayat'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, her bakımdan Dede Korkut kahramanlarından ve her bakımdan Dede Korkut Oğuznameleri'nden ayrılmaktadır. Deli Dumrul, Oğuz alperenleri içinde sanki yalnızdır, ayrı bir toplumun veya ayrı bir zamanın kahramanı gibidir. Deli Dumrul, Oğuzların meydan savaşlarına da katılmaz. Hem ışıklı hem de yeraltı dünyası ruhları ile sıradan insanların iletişim kurması, onlarla görüşmesi, konuşması mümkün olmadığından, bu görevi esrime tekniğinden yararlanan ve toplumun deli olarak gördüğü kişiler gerçekleştirmektedir. Bu bakımdan, Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un ölüm meleği Azrail'le münasebeti, onun delilik perdesi arkasındaki batını görme yetisidir. Azrail'in yalnız Deli Dumrul'un gözüne görünmesi, kapıcının, çavuşun, Dumrul'la beraber eğlenenlerin, yani başka kimsenin Azrail'i görememesi, bir başka şaman deliliğinin; ruhları görme, onların meskenine gitme, onlarla konuşma ve pazarlık yapma ile aynı paradigmatik düzeydedir. Ölüp dirilmenin, aynı şekilde şamanın iki kez doğmasının geniş anlamda bir delilik süreci olduğu açıktır. Deli Dumrul da heybetli Azrail'i görmeye yeni bir delilik dönemini başlatmıştır ve bu dönem şamanın ölüp dirilmesinin epik varyantıdır. *Can yerine can* motifi, ölüp-dirilmenin epik varyantı olup şamanın öteki alemden ölen gencin ruhunu geri getirmesi ile örtüşmektedir. Dumrul'un Azrail'e karşı çıkması, gizli bir bilginin dışavurumu olup, bu delilik altında saklanan trikisterliktir, hem hayal hem de tehdit oluşturmaktadır. Deli Dumrul'un Azrail'e meydan okuması ve onu mahvetme düşüncesi deliliğin gizli tarafı olup, bireyin hayal gücünün gerçekleşemeyecek tehdide dönüşümüdür. Destan kahramanının talihe, kadere, ölüme tabi olmak istememesi ve olağanüstü mitolojik güçlerle mücadelesi, hatta arkaik destanlarda, savaş meydanında onlara karşı zafer kazanması, epik bir hadisedir ve kökeni açısından Türk mitolojisinde yaygın olan ve efsane, masal, destan varyantlarında görülen baba-oğul mücadelesinin bir şeklidir. Belki de bu yüzden, Oğuzname epik geleneğinde Deli Dumrul babasının canını istemiştir (Bayat, 2016: 264-272).

M. Bilgin Saydam, *Deli Dumrul'un Bilinci Türk-İslam Ruhu Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi* adlı eserinde mitoloji konusu üzerinde durmuş, İslamiyet öncesi Türk inancı ve dünya görüşünü irdelemiş, Deli Dumrul'u "*anacıl eylemlilik ile ata erki arasında sıkışmışlığın kahramanı*" olarak nitelendirmiş, "*anacıl yönelimden babacıl yönetime bir bilinç sıçrayışı denemesi*" olarak incelemiştir (Karadağ, 2004: 108). M. Bilgin Saydam'a göre, Deli Dumrul Boyu'nun ana temasını, o zamana kadar bilinmeyen mutlak gücün sahibi Allah'ın getirdiği değerler ve kurallar manzumesiyle ilk karşılaşma oluşturmaktadır (Saydam, 1997: 113'ten aktaran Güvenç, 2015: 141). M. Bilgin Saydam'a göre, Animist-Şamanist eski Türk topluluklarının, tek tanrılı bir din olan İslam'ın inanç dizgesi ve zorlayıcı gücüyle karşılaşırken yaşadığı geçiş sürecinin izlerini, Dede Dumrul'un şahsında irdelemek mümkündür (Saydam, 1997: 9'dan aktaran Sina, 2004: 228). M. Bilgin Saydam'a göre, Şamanist Oğuzlar daha önce Tanrı'yı ve ruhları bilseler de, İslam'daki *Allah* ve *melek* hakkında bir fikirleri yoktu. Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un, her şeye kadir Allah ve Azrail karşısındaki şaşkınlığı da bu durumu yansıtmaktadır. Anlatıcı, bu hikâyede Oğuzlara Allah ve melek kavramlarını öykülendirerek anlatmıştır (İnayet, 2015: 11).

İsa Özkan'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun, Azerbaycan'da rivayetine rastlanılmamasına rağmen, Hazar ötesinde sözlü geleneğe Türkmen rivayetinin yaşıyor olması, Deli Dumrul'un, destanın hemen başında şöhretinin Rum'a, Şam'a gitmesini istemesi, diğer Dede Korkut boyları gibi, bu boyun da Türkistan'da ortaya çıktığını ve Anadolu ve Azerbaycan'a gelen Oğuzların sözlü ve yazılı geleneğinde buraya taşınmış olduğunu göstermektedir. Deli Dumrul Destanı'nın tamamıyla Türk halkının muhayyilesinden doğmuş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Özkan, 1997: 273).

Ülkü Eliuz'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul, fiziki güç bakımından yüksek, kılıcı keskin, cesur, ama biraz *deli* canlı, saf yanıyla telkine ve kandırılmaya müsahit kişilerin temsilcisi olup, ruhsal durumu ve davranışları değişime elverişli, kolay öfkelenir, çocuksu çizgilerle betimlenen bir baş kahramandır. Deli Dumrul Boyu, olağanüstü evrenin simgesi Allah ile olağan evrenin temsilcisi Deli Dumrul arasındaki

gerilimin hikâyesi olup, Deli Dumrul, erişkinliğe geçiş sancıları, kimlik bunalımı, ergenlik dönemine ait büyülenmeci kendilik tasarımlarını yaşayan bir prototip; yaptığı sorumluluğunu bilen, acılarını yaşayan, olgun, trajik bir kahramandır. O, ölüme ve yaşama baş kaldırmış, fakat acı ve sert bir deneyim yaşamış ve geri adım atmış, yaşamın en ağır yenilgisini tatmış, sonrasında ise yaşayan ve yaşamın değerinin farkına varan bir kişi haline gelmiştir (Eliuz, 2001: 71).

İsa Kocakaplan'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un adında görülen *delilik*, "*güç, kuvvet, gözünü budaktan esirgememek, korkusuzluk*" anlamındadır. Deli Dumrul, delice akan bir sel gibidir, gücünü kontrol etmeyi bilmez, tek amacı ününün her yerde duyulmasıdır. Ancak böyle bir güç makbul değildir, insanı kibre götürür, Dede Korkut "*Tekebbürlük eyleyen Hak Taala sevmez*" (*Kibirlik eyleyen Allah sevmez*) demektedir. Bu nedenle bu maddi gücün denetim altına alınması, ona çeki düzen verilmesi gereklidir. Maddi bakımından zirveye ulaşmış bir güç ise ancak manevi kuvvetler tarafından denetim altına alınabilir. Bu noktada hikâyede *al kanatlı Azrail* devreye girer, Deli Dumrul'un göğsünün üzerine basıp konduğu zaman Deli'nin başı bunalıp, göğsü daralınca, Azrail'in kendinden güçlü olduğunu anlar ve canını bağışlaması için yalvarmaya başlar. Azrail, Deli Dumrul'a gerçek nedeni gösterir, o, bir emir kuludur, can alıp veren Allah'tır. Böylece maddi güç, manevi gücün hakimiyetine girerek denetim altına alınır. Hikâyede hiç kimsenin gücünü denetimsiz kullanamayacağı, Hak'ın gücünün değil, haklının yanında olacağı anlayışı hakimdir (Kocakaplan, 2004: 20-23).

İsa Kocakaplan'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, babasından ve annesinden kendi canı yerine can vermelerini isteyen Deli Dumrul'un onlardan ret cevabı alması, can'ın taşıyan için ne kadar değerli olduğunu göstermektedir; kimse kimsenin canı ile oynamamalıdır, kişi kendi maddi gücü sebebiyle kibirli olmamalıdır. Yüzlerce yıl boyunca, "*Mağrurlanma (Kibirlenme) Padişahım, senden büyük Allah var*" sözü bunun için söylenmiştir. Hikâyede, karısının Deli Dumrul için canını vermeye razı olması, aile bağlarının, sevginin ve aşkın gücünü göstermektedir. Azrail, tam hatununun canını alacakken, Deli Dumrul'un yakarışı, tövbe özelliği taşımakla birlikte, onun karısına duyduğu sevginin de bir eseridir. Böylece Deli Dumrul, sevginin ve manevi halin gücünü görür ve kibri bırakır, kendine çeki düzen verir. Adam Ejderhası Deli Dumrul, Bilge Dumrul'a dönüşür. Hikâyenin sonunda Deli Dumrul, halka hizmet için imaretler yapmak, açları doyurmak, çıplakları giydirmek gibi Oğuzun temel değerleri ile buluşur ki, bu değerlerle buluşmak, gücü delice değil, insanların yararına kullanmak demektir. Bir de aile bütünlüğü ve eşler arasındaki büyük sevgi söz konusu olunca, Allah, Deli Dumrul ile eşine 140 yıl daha ömür verir. Dede Korkut'ta, Deli Dumrul ve Deli Karçar gibi alplik aşamasında kalan yiğitler, manevi güçle birebir tanışarak alp-eren tipine doğru yönelmişlerdir (Kocakaplan, 2004: 20-23).

İsa Kocakaplan'ın bu tespitleri oldukça değerlidir. Bu bakımdan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, insana kibirli olmamayı, erdemli olmayı öğütleyen, içerisinde sadece Türkler için değil, tüm insanlık için, adalet için, dünya barışı için önemli değerler ve mesajlar barındıran bir anlatıdır. Bu nedenle Deli Dumrul Boyu, Türk edebiyatı için olduğu gibi, Dünya edebiyatı için de önemlidir. Özellikle maddiyatın, çıkarıcılığın, haksızlığın, kibrin ve nefretin ön plana geçtiği; maneviyatın, dürüstlüğü, adaletin, erdem ve sevginin geri plana itildiği çağlarda, insanlığın Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ve onun içerdiği engin ve derin mesajlara ihtiyacı vardır. Böylece dünya ve insan hayatı, hem mevcut hem de gelecek kuşaklar için çok daha güzel ve yaşanılır olacaktır.

Ayşen Sina, *Alkestis ve Deli Dumrul* adlı çalışmasında Deli Dumrul'u özel olarak incelemiştir. Ayşen Sina'ya göre, Şamanist ve anaerkil Türk toplumunun, mutlak bir maneviyatçı ve ataerkil bir kültür geleneğine dayanan İslam dini ile karşılaşarak, çok tanrılı bir mitolojiden tek tanrılı İslam dinine geçişi, özellikle erken dönemlerde zorlama sentezlerin oluşum ortamı olmuş, kültür çatışmasının sıkıntısı kahramanların davranış motiflerinde ve destanın konusunda çok katmanlı yorumlara yol açmıştır. Deli Dumrul Boyu'nda Azrail'in, Türk'ün yeraltı tanrısı Erlik Han'a benzemesi de bu şekilde açıklanabilir (Sina, 2004: 228). Ayşen Sina'nın bu tespitleri dikkat çekici ve önemlidir.

Tarihi süreç içerisinde toplumda yaşanan değişimler destanları da etkilemiş, destanların alt tabakası ile üst tabakası arasında bazı çelişkiler ortaya çıkmış, bu değişimler tiplere de yansımıştır (Eyüboğlu, 2021b: 90). Eski Türklerin ve en eski atalarının; yaşadıkları coğrafyanın ve yaşamın bir ürünü olarak ortaya çıkan; tarihin derinliklerine ve eski çağlara uzanan; Natürizm, Animizm ve Totemizm ile harmanlanmış; atalar, gök, yer, dağ, ağaç, su, ateş vb. kültlerinin önemli bir yer tuttuğu; büyü, kehanet, fal vb. unsurların yer aldığı; tanrılar panteonunun bulunduğu; binlerce yıllık bir geçmişe sahip; Kamlık/Şamanizm inanışlarından, kültür ve medeniyetinden; aralarında ortaklıklar olmakla birlikte çok sayıda farklılığın olduğu; farklı bir coğrafya ve yaşamın ürünü olan; İslam inanışlarına, kültür ve medeniyetine geçişleri ve bu süreçte yaşanan bazı değişimler ve dönüşümler, bunların insan yaşamına, inanışlarına, anlatılara ve tiplere etkileri, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'na yansımış ve bu anlatının üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Eski Türklerin yüzyıllar boyu süren ve hatta günümüzde bile devam eden, kimi zaman sancılı kimi zaman daha kolay gerçekleşen, tarihte ve günümüzdeki Türk toplumlarında farklı oranlarda ve etkilerde gerçekleşen, iki farklı kültür ve medeniyet arasındaki bu dönüşüm süreci, sadece bu anlatı değil, az veya çok, bütün Dede Korkut Boyları'nın üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur.

Nesrin Feyzioğlu, *Dede Korkut Hikâyeleri'nden Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Hikâyesi ile Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Hikâyeye Simge ve İmgeler Bakımından Bir Yaklaşım* adlı çalışmasında Deli Dumrul'a da yer vermiştir. Nesrin Feyzioğlu'na göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, hemen hemen Şaman Türk'ün ölüm karşısındaki yeni duruşu üzerine kurulmuş olup, en yüksek duygularından biri yiğitlik olan şamana, Tanrı ve Tanrı'nın sonsuz gücünü ve bu güç aracılığı ile insanoğlunun sonluluğunu göstermek için, adının önüne *deli* sıfatının yerleştirildiği Dumrul aracılığıyla bir simge verilmiştir. Dumrul'un deli sıfatı ile davranışları arasında organik bir bağ olup, bu da hikâyenin mesajını hazırlamıştır. Hikâyede Dumrul, fanilikle ölümsüzlük arasındaki çatışmanın tam ortasındadır, bu bakımdan iç içe geçmiş simgelerin taşıyıcısıdır; faniliğin, boyun eğme ve bağışlanmanın, Tanrı ile insan arasındaki sınırın, teslimiyetin. Dik başlılık ve direnmeden, can istemeye gidişini hazırlayan dönüşümde, düş, mutlak gerçekle karşılaşarak yerini gerçeğe bırakmış, simgesel düşün direnişi ile gerçeğin uzlaşması teslimiyetle sonuçlanmıştır (Feyzioğlu, 2004: 53).

Bu bakımdan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, eski Türklerin ölüm hakkındaki mevcut inanışları ile Müslümanlaşan Türklerin ölüm hakkındaki yeni inanışlarının bir çatışmaya girdiği, sonrasında bu iki inanışın uyumlu bir şekilde harmanlandığı görülmektedir. Deli Dumrul, bir taraftan ölümü kabul etmiştir, ancak bir taraftan da yüz kırk yıl gibi sıradan bir insan için oldukça uzun bir ömür ile ödüllendirilerek, bir anlamda ölümsüzlüğü de bulmuştur. Böylece anlatıda ölüme ve ölümsüzlüğe yönelik iki inanış harmanlanmıştır. Böylece Deli Dumrul, eski Türkler ile Müslümanlaşan Türklerin inanışlarını, yani iki inanışı da bünyesinde barındıran bir kahraman haline gelmiştir.

Vügar Sultanzade, *Domrul Adının Kökeni Ve Deli Domrul Boyunda Bazı Motiflerin Kaynağı Üzerine* adlı bildirisinde Deli Dumrul'u özel olarak incelemiştir. Vügar Sultanzade'ye göre, Bayındır Han ve Salur Kazan'dan bahsedilmeyen Deli Dumrul Boyu, Kan Turalı boyu hariç, Dede Korkut Kitabı'ndaki diğer boylardan ayrılmakta ve daha eski mitolojik köklere sahip olduğu görülmektedir (Sultanzade, 2010: 480).

Öznur Özdarıcı, *Anlatı Tekniği Açısından "Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı"nı Bir Çözümleme Denemesi* adlı çalışmasında Deli Dumrul'a da yer vermiştir. Öznur Özdarıcı'ya göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul, Azrail ile karşılaşana kadar yeryüzünde kendi bileğini bükecek, onu zor durumda bırakacak bir şeyin varlığına inanmayan, kendine ve gücüne güvenen gözükü pek bir yapıya sahiptir. Deli Dumrul, başlangıçta Allah ve Azrail hakkında herhangi bir bilgisi olmayan bir insandır. Azrail'in henüz canını aldığı bir grupta karşılaşan Deli Dumrul, al kanatlı Azrail'e meydan okumuş, dolayısıyla Allah'a baş kaldırmıştır. Deli Dumrul, kaba bir insan tipinden, İslami olanın ikame edilmesiyle birlikte adalet, hak vs. duygular içinde daha yumuşak bir mizaca doğru evrilen bir insan profilini oluşturmaktadır (Özdarıcı, 2011: 376-380).

Öznur Özdarıcı'ya göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Dede Korkut Hikâyeleri'nde olduğu gibi, İslam öncesi ve İslami dönem olmak üzere iki farklı dönem, iki ayrı dünya algısı bir arada bulunmaktadır. Hikâyenin başında yer alan köprüye anlamının dışında farklı bir dikkatle bakmak gerekir ki, burada adalet kavramı önemlidir. Deli Dumrul, adaleti yerine getirmek adına köprü yapmıştır. Hikâyede köprü, üzerinde yaşadığımız dünyayı temsil etmekte olup, iki noktayı birbirine bağlamakta, köprüden geçmek için gelenler dünyada doğup ömür sürecek olanlar, köprüden geçip gidenler ise dünya üzerindeki ömrünü tamamlayıp diğer tarafa geç edenlerdir (Özdarıcı, 2011: 379).

Ahmet Özgür Güvenç, *Deli Dumrul'un Yeniden Yazım Sürecindeki Değersel Dönüşümü* adlı bildirisinde Deli Dumrul'a da yer vermiştir. Ahmet Özgür Güvenç'e göre, Deli Dumrul Boyu'nda, Dumrul, Allah'ın varlığından haberdardır, o yalnızca Azrail'in kim olduğunu bilmemektedir ki, bu da Türklerin İslamiyet'e geçiş sürecini akla getirmektedir. Deli Dumrul, ironik bir tip olup, onun kuru bir çay üzerine köprü yapması ve geçenden otuz üç geçmeyenden döve döve kırk akçe alması, erliğini, yiğitliğini, bahadırlığını, kahramanlığını duyurmak istemesinden kaynaklanırken, günün birinde Azrail'le karşı karşıya gelmesi de bu tutumun ilahi güç tarafından cezalandırılması olarak algılanabilir. İronik tarafı ise Müslüman olmasına rağmen ölüm meleği Azrail'i tanımıyor olmasıdır. Bununla birlikte, Dumrul, ününü yaymak için tasvip edilmeyen bir yol seçmiş olsa da, ölen bir gencin canını kurtarmak isteyecek, karısından canına karşılık can talep etmeyecek kadar merhametli, ölümünün ardından evlatlarının babasız ve karısının ersiz kalmasına razı gelemeyecek kadar özverili bir alptir (Güvenç, 2015: 141).

Salahaddin Bekki'ye göre, *Maaday-Kara Destanı'nın* başkahramanı Kögüdey-Mergen, üçüncü seferinde, yeryüzündeki insanlara acı ve ölüm gönderen Erlik-Bey'i ortadan kaldırmak için, atını ters eyerleyerek yeraltı dünyasına inmiş, Erlik-Bey'i öldürüp, kötü insanları orada bırakıp, iyi insanlarla yeryüzüne dönmüştür. Kögüdey-Mergen'in yeraltı dünyasına götürülmüş insanların ruhlarını kurtarmak için çıktığı yolculuk ile Deli Dumrul'un, ölen yahşi yiğidin canını kurtarmak için Azrail'le giriştiği mücadele aynı amaca yönelik olup, Deli Dumrul'un bu davranışı, Erlik tarafından yeraltına kaçırılan insanları kurtarmak için şamanlar tarafından verilen mücadeleye çok yakındır. Şamanlar, birtakım hediyeler ve kurbanlar sunarak Erlik'i memnun edip bazı ruhları onun elinden kurtarabilmektedir (Bekki, 2016: 279).

Bu bakımdan Deli Dumrul'un Şamanik özellikleri daha belirgin olmaktadır. Hatta burada kuru bir derenin üzerine yapılmış köprü motifinin seçilmesi de aslında tesadüf değildir. Bilindiği gibi Şamanistik inanışlarda akarsuların başı, ortası ve sonu ile ağaçların kökü, gövdesi ve dalları; yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü olmak üzere dünyanın üç farklı katmanını temsil etmektedir. Deli Dumrul'un kurumuş bir akarsuyun üzerine köprü kurmasının derin mitolojik katmanları da bununla ilgili olmalıdır. Deli Dumrul'un üzerine köprü kurduğu bu kuru çayın da derin mitolojik anlamları olmalıdır. Hatta bu köprünün Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de *altın köprü* olarak geçmesinin de farklı sembolik anlamları olmalıdır. Büyük olasılıkla tarihi süreç içerisinde, din değişimine de bağlı olarak, bu derin mitolojik anlamlar unutulmuş, sonrasında sadece adları kalarak anlatıya yansımıştır. Dede Korkut Kitabı'nın yazıya geçirildiği dönemde, yani 15.-16. yüzyıldaki ozanların, binlerce yıl öncesinden gelen önemli bazı Şamanistik sembolik unsurları ve anlamları bildikleri şüphelidir. Çünkü eğer o dönemde bu unsurların anlamları anlatıcılar tarafından iyice biliniyor olsa idi, ozanlar anlatıda bu unsurlara daha fazla yer verirken, onları daha çok önemseyerek, daha ayrıntılı işlerlerdi.

Erhan Solmaz, *Geleneğin Güncellenmesi Bağlamında "Duha Koca Oğlu Deli Dumrul" Hikâyesiyle "Deli Dumrul Kurtlar Kuşlar Âleminde" ve "Hop Dedik: Deli Dumrul" Adlı Sinema Filmlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme* adlı bildirisinde Deli Dumrul'a da yer vermiştir. Erhan Solmaz'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda; Deli Dumrul'un ailesi olarak; yaşlı babası, yaşlı anası, orta yaşlarda bir karısı ve iki evladı olduğu görülmektedir; olayların geçtiği yerler; köprübaşı, oba, Deli Dumrul'un evi, avlanmaya gittiği yer gibi mekanlardır; anlatılan zaman, çok net olmamakla birlikte, Azrail'e başkaldırmanın görülmesi, din

algısındaki ikilemden yola çıkarak, Türklerin İslamiyet’i kabul ettikleri ilk yıllar olmalıdır (Solmaz, 2016: 1238-1239).

Aynur Gezenfergızı’na göre, Deli Dumrul’un Azrail’in can aldığı bilmemesi ve ölümün başka türlü gerçekleştiğini düşünmesi dikkat çekicidir. Dumrul, canını Azrail’in değil, Allah’ın almasını istemiştir ki, Dumrul’un Azrail’e karşı bir nefretinin olduğu anlaşılmakta, Dumrul’un ölümden korkmadığı, canını Azrail’in almasından korktuğu görülmektedir (Gezenfergızı, 2016: 652-653).

Tıllagüzel Hocahanova’ya göre, Deli Dumrul Boyu’nda, Deli Dumrul’un anasının, oğluna söylediği, “*Akça burçlu hisarlarda tutulaydın oğul / Altın akçe gücüne dayanarak seni kurtaraydım oğul / Yaman yere varmışsın, varamam.*” sözlerinde, Tanrı ve Azrail’in gücünü kabul edişi, bu güce karşı gelinemeyeceği, manevi gücün maddi güce karşı kesin bir galibiyetinin söz konusu olduğu görülmektedir. Sonunda hiçbir gücü tanımayan Deli Dumrul bile, en yakın bildiği baba ve annesinden bu gerçeği öğrenmiştir (Hocahanova, 2016: 754-755).

Kamran Aliyev’e göre, Dede Korkut’ta, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, diğer boylara nazaran oldukça yalnız olup, bu boyu, Dede Korkut Kitabı’ndaki diğer boylardan farklı kılan çok sayıda unsur söz konusudur: Bayındır Han, Salur Kazan veya devlet, güç görünmez. Deli Dumrul kendisinden güçlü kimseyi, hatta devleti bile tanımaz; Deli Dumrul’un yanında ve mücadelesinde hiçbir yiğit yer almaz ya da ona iştirak etmez; Deli Dumrul’un baba ve annesi kendi canlarını evlatları için feda etmeyi reddederler; Deli Dumrul’un karşılaştığı Azrail, Oğuzların kahramanlık geleneği ve tecrübesinde görülmeyen bir figür olup, Oğuzların tüm düşmanlarından güçlü ve kuvvetlidir; olayların zamanı son derece kısadır ve olaylar sadece bir iki günde gerçekleşir; tarihi mekan neredeyse yoktur, Dede Korkut’un tarihi coğrafyasından neredeyse eser bile yoktur; üslup bakımından da oldukça farklı bir niteliğe sahiptir (Aliyev, 2018: 106-110). Elbette ki bunun nedeni Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu’nun kökeni binlerce yıl öncesinden gelen, mitolojik yönleri baskın bir anlatı, bir efsane olması; dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarım sırasında çok sayıda işleme maruz kalması; inanışlarla ilgili bir anlatı olması; anlatıdaki dönüşüm; anlatıdaki tarihleşmenin az olması vb. nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Kamran Aliyev’e göre, Dede Korkut’ta, Deli Dumrul karakteri, Deli gibi davranan ve çevresindeki kişilere delilik gözü ile bakan tek karakter olmayıp, deli olarak nitelendirilen başka karakterler de vardır ki, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, *Deli* adını kendi başlığında taşıyan tek boy iken, bu bakımdan *Deli* unvanı, bu boyu, destanın yapısından hem izole eden hem de onu destana sıkıca bağlayan dayanak noktasıdır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu’nu, Dede Korkut Kitabı’ndaki diğer boylarla ortak kılan çok sayıda unsur söz konusudur: Dede Korkut Boyları’nın birçoğunda görülen, Oğuzlar’ın sakin, huzurlu dönemlerinin özellikleri, bu boyda da yansımaları bulmuştur; boylarda bazı kahramanlar attan düştüğü zaman düşman tarafından tutsak alınırken, Deli Dumrul da attan yere düştüğünde, Azrail onun göğsüne konmuştur; kahramanlara Dede Korkut ad, Allah yaş verirken, Deli Dumrul’a da Allah yaş vermiştir; boylarda *Deli* adını taşıyan çok sayıda kişi varken, Deli Dumrul’un adında da *Deli* ismi bulunmaktadır; boyda ve boyun girişinde Deli Dumrul hakkında verilen bilgi, destanın bütünü veya onun hem önceki hem de sonraki boyları arasında kavramsal ve bağlamsal ilişki bulunmaktadır; boylarda Oğuzlar’a özgü yaşam manzaraları görülürken, bu boyda da benzer ifadeler vardır; boylarda olduğu gibi, bu boyda da Türk halklarının yaşam tarzına uygun olarak, dinçlik döneminin özellikleri ifade edilmiştir; boylarda Oğuz yaşamının, özellikle doğaya dönük, sembolizmi görülürken, Dede Korkut birçok boyun sonunda akan görklü sudan bahsederken, bu boyda suları coşkun akarsu imgesinin özel bir hali niteliğindeki kuru çaydan bahsedilir (Aliyev, 2018: 111-124).

Kamran Aliyev’e göre, Deli Dumrul Boyu, Dede Korkut Destanı’nın yapı, süjet, sıralanış ve poetika öğelerinden ayrılmaz ve tecrit edilemez. Hatta Deli Dumrul Boyu olmasaydı, destan kendi olgunluğunu, derin anlamını, azametini ve anıtsallığını hayli kaybetmiş olurdu. Çünkü, diğer boylarda dağınık ve epizodik karakterde olan Oğuz yurdunun huzurlu, sakin dönemi, sadece Deli Dumrul Boyu’nda kendi ifadesini bulmuş olup, Dede Korkut Destanı için gerekli olan Deli Dumrul Boyu ile eski Türklerin yaşamının olgun ve kesintisiz manzarasını

yansıtmak görevi yerine getirilmiş ve aynı zamanda, destanın edebi-bedii mantığı tamamlanmıştır (Aliyev, 2018: 124).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun diğer Dede Korkut boyları ile ortak noktalarına dikkat çekmiştik: Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 115-123) her ne kadar diğer Dede Korkut boylarından oldukça farklı bir boy gibi görünse de, bu boydaki karşılıklı konuşmalar; Deli Dumrul'un anası, babası ve hanımı ile karşılıklı konuşmaları sırasında kullanılan ifadelerin birçoğu diğer Dede Korkut boylarında da sıklıkla görülmektedir ki, bu durum, bu boyun, Dede Korkut Hikâyeleri ile bir bütünlük teşkil ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Yani, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, açık bir şekilde Dede Korkut dilinin ve geleneğinin bir ürünü olup Oğuz yaşamını yansıtmaktadır (Eyüboğlu, 2019: 313).

Deli Dumrul Hikâyesi, taşıdığı değerler ve mesajlar bakımından evrensel nitelikte olup, bu değerler ve mesajlar, her dönemde olduğu gibi, günümüz insanı için de büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Deli Dumrul'un kibirli bir kişilikten erdemli ve anlayışlı bir kişiliğe geçişi, insan yaşamına verilen önem ve eşler arasındaki sevgi oldukça anlamlıdır. Deli Dumrul Hikâyesi'nin ve benzerlerinin binlerce yıldan beri dünyanın çeşitli bölgelerinde anlatılıyor olması, aslında bununla da ilgili olmalıdır (Eyüboğlu, 2019: 317).

Dede Korkut'ta yiğit, akıncı, savaşçı kahramanlar olan Deli Dunder, Deli Evren'in yanısıra, bir de fiziksel olarak oldukça güçlü ve *deli* olarak nitelendirilen, toplumda aykırı davranışları bulunan Deli Karçar, Deli Dumrul gibi kahramanlar da vardır. Bu kahramanlar, bir taraftan oldukça güçlü, yiğit, mert, cesur kahramanlar olduğu gibi, bir taraftan da alışılmışın dışında aykırı davranışları olan, manevi güçlerle mücadeleye girmiş kahramanlar olarak da görülmektedir. Onların manevi güçlerle olan mücadeleleri yenilgiyle sonuçlanmış, böylece maddi güçleri, manevi güçler tarafından denetim altına alınarak dizginlenmiştir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Dede Korkut gibi manevi bir güce başkaldıran, hatta onu öldürmeye çalışan Deli Karçar, Dede Korkut'un manevi gücü tarafından denetim altına alınırken; Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Tanrı'ya ve destanda onun temsilcisi olarak beliren Azrail'e alaycı biçimde kafa tutan Deli Dumrul ise, Azrail tarafından denetim altına alınmıştır; Deli Karçar, sonunda Dede Korkut ile barışarak, kız kardeşi Banı Çiçek'i Bamsı Beyrek'e vermeye razı olurken; Deli Dumrul ise, Tanrı ile barışmış, uzun bir ömürle ödüllendirilmiştir. Bu kahramanların denetimsiz güçlerinin denetim altına alınmasıyla destan mutlu sonla bitmektedir. Böylece yoldan çıkan ve insanlara karşı tehdit oluşturmaya başlayan kontrolsüz fiziki güçler, destanda manevi güçler tarafından kontrol altına alınarak yola getirilmiş, bozulmuş olan maddi güç-manevi güç dengesi tekrar kurulmuştur.

Vasiliy Vladimiroviç Barthold (Barthold, 2004: 17), Jean Paul Roux (Roux, 2011: 116-117), Abdülkadir İnan (İnan, 1976: 8) gibi çok sayıda önde gelen araştırmacı, eski Türklerin din ve inanışlarını *Şamanizm* (*Şamanlık/Kamlık*) olarak nitelendirmişlerdir.

Dede Korkut'taki en eski anlatılardan biri olan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, binlerce yıllık kadim eski Türk inanışlarının efsaneleşmiş bir yansımasıdır. Eski Türk inanışında, manevi önderler, din adamları, Kamlar/Şamanlar, çeşitli ayinler, törenler, dualar ve hareketlerle kötü ruhları kovmaya çalışırlardı. Dede Korkut'taki Deli Dumrul'un Azrail ile olan mücadelesi de aslında bu Kamların/Şamanların kötü ruhlarla olan mücadelesinin bir yansımasıdır. Eski Türk inanışına göre her yerde ruhlar vardı. Eski Türkler kötü ruhlarla mücadele konusuna önem vermişlerdir. Hatta bir yabancı ziyaretçi geldiği zaman önce kötü ruhlardan arındırdıkları ve bunu da belli ritüel ve uygulamalarla gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Tarihi kaynaklarda bunların çeşitli örnekleri vardır:

568 yılında, Göktürkler döneminde, Bizans'ta imparator II. Justinus'un Kilikia'lı Zemarkhos'un başkanlığında bir elçilik heyeti Batı Göktürkleri'ni ziyaret etmek amacıyla yola çıkmış, bu heyet Batı Göktürkleri hükümdarı İstemi Yabgu'yu ziyaret etmişti. Burada eski Türklerin kötü ruhları kovmak için yaptıkları bazı ritüel ve uygulamalar görülmektedir:

“Bunlar pagan papazlar, yani “mecuslar”dı. Beraberlerinde getirdikleri eşyayı yıktıktan sonra hemen garip okuyup üflemlerine başlamışlardı. Çalidan ateş yakmışlar ve Kök Türk diliyle Bizans’lılarca anlaşılabilir birtakım saçma şeyler homurdanarak, zillerle, trampetlerle dehşetli bir ahenk tertibetmişlerdi. Sonra gürültü gittikçe artmış ve nihayet kötü ruhları oradan kovalamak için, yanmakta olan dalları firdolayı gezdirirken çılginca tepinip haykırışmağa başlamışlardı. Kök Türklerle Sogdların, hepsinin de şeytanları kovalanmıştı, lâkin bu garip törenden Bizans’lılar da yakalarını kurtaramadılar. Ayrı bir saygı alâmeti olarak Zemarkhos’u Kök Türkler kendileri ateşten geçirdiler” (Ligeti, 1986: 64).

Eski Türklerde, Gök-Türklerde, kötü ruhlarla mücadelenin bir yansıması olarak görülen kötü ruhlardan arındırmak amacıyla ateşin ortasından geçirmek ritüelinin kalıntıları, yaklaşık bin beş yüz yıl sonra, bugün Anadolu’da görülmeye devam etmektedir. Örneğin; Balıkesir ve Bergama yörelerinde, salgın hastalıklardan korunmak için, evcil hayvanlar sahiplerinin eşliğinde bir ateşin yanından geçirilir, bu ateş, iki çıplak erkek tarafından iki odun parçasının birbirine sürtülmesiyle yakılmak zorundadır ve aynı ateşle, bu sırada sönen ocak ateşi tekrar tutuşturulur. Benzer bir ritüel, Toroslar bölgesinde, bir atın satın alınması veya bir ahırın yapımında da uygulanır; hayvanlar iki yanında da ateş yakılmış ahır kapısından içeri sürülür (Boratav, 2012: 34). Eski Türklerde, Gök-Türklerde de görülen kötü ruhlardan arındırmak inancının kökleri de binlerce yıl öncesine uzanıyor olsa gerektir.

Dede Korkut’ta, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu’nda görülen *can yerine can* motifinin izleri gerek Türk tarihinde gerekse de günümüz Türk halklarında görülmektedir:

Dede Korkut’ta, Deli Dumrul’un kendi canı için babasından ve anasından can dilemesinde görülen *can yerine can bulma* şeklindeki ölüm eğretilemesi, Türk tarihinde Hümayun için ölen Babür ile Moğol Ögedey için ölen Tuluy örneklerinde de görülmektedir (Sina, 2004: 230). Şamanizmde hastaları iyileştirmek için yapılan en önemli törenlerden biri *göçürme* ve *çevirme* denilen törendir. Bu törende Şamanın yeteneğiyle bir hayvan hastanın etrafında dolaştırılıp hastaya musallat olan ruh bu hayvana aktarılır. 16. yüzyılda bu adet Müslüman Çağataylar arasında yaşıyordu ve Baburname’ye göre, Zahirreddin Babur’un çok sevdiği oğlu Hümayun ağır hasta olunca, Babur Şah Hümayun’un etrafında dolaşmış, Hümayun iyileşmiş, Babur ise üç gün sonra ölmüştü. Günümüzde Kazak Türkleri, hastanın etrafında bir hayvanı dolaştırıp kurban ederler ve bu adete *aynalma* (yani *dolaşma*) derler. Kazak-Kırgızlar sevgilerini belirtmek için de “*aynalayın*” derler, yani “*etrafında dolaşayım, döneyim, kurban olayım*” demektir. Baştan çevirip sadaka vermek adeti İstanbul’da, nazar dokunarak hastalanan birinin başından tuz çevirerek ateşe atma adeti de Anadolu’nun çeşitli yerlerinde görülmüştür. Anadolu Oğuzlarında bu adetin biraz İslamleştirilmiş şekli Dede Korkut’ta görülmektedir. Hikâyede Salur Kazan, oğlu Uruz’u tutsaklıktan kurtardıktan sonra kırk evli kul (köle) ile kırk cariye oğlu başına çevirip azat eylemiştir (İnan, 1952: 29-30).

Deli Dumrul tipinin Türk tarihinde ve anlatılarında birçok örneğinin bulunduğu görülmektedir. Dede Korkut’ta, Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’ndaki Deli Karçar da Deli Dumrul tipine benzemektedir. Köroğlu Destanı’nın çeşitli varyantlarında, Köroğlu’nun yiğitlerinin/keleşlerinin bazılarının adları da bu tipi çağrıştırmaktadır: Azrail, Ecelalmaz, Ecelialan, Eceliyakın, Kabiresiğmaz, Korkubilmez, Korkusuz, Tanrıtanımaz vb.

5. Destanlarda/Sözlü Kültürde Deli Dumrul

Tuncer Gülensoy’a göre, Deli Dumrul’un Anadolu’da on civarında varyantı tespit edilmiştir. Ayrıca, Tebriz-Heris-Mehrem köyünden Azrail Nağılı (Masalı) ve Rumeli’de Tito köprüsü varyantı da vardır (Gülensoy, 2004: 90-91). Pertev Naili Boratav’a göre, günümüzde Anadolu’da, sadece Antalya’da anlatılan bir yorumda Dumrul’un adı korunmuş ancak roller değişmiştir, bu anlatıda Dumrul’un karısı güvercine dönüşmüş ve doğan/şahin biçiminde görülen Azrail’i takip etmektedir (Boratav, 2012: 65). Fuzuli Bayat’a göre, Duha Koca

Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun biraz farklı özeti niteliğinde olan bir Anadolu efsanesinde, Deli Dumrul, Azrail ile savaşımayıp ona ettiği hizmetin karşılığında kaç yıl yaşayacağını öğrenmiştir. Deli Dumrul Boyu ile ilgili efsaneler Orta Asya'da ve Azerbaycan'da da vardır (Bayat, 2003: 27). Ali Berat Alptekin'e göre, Deli Dumrul Hikâyesi, hem Anadolu'da hem de diğer Türkler arasında bilinmekte olup, köprüden geçenden otuz üç, geçmeyenden döve döve kırk akçe alınması olayı, küçük değişikliklerle halk arasında "Başıma Deli Dumrul mu kesildin?" sözleriyle deyimleşmiştir (Alptekin, 2008: 413).

İsa Özkan'a göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Türkmen varyantındaki Makav (Deli) Boyu temelde denk olmakla birlikte, aralarında bazı farklılıklar vardır (Özkan, 1997: 271). Metin Özarlan'a göre, Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın maiyetindeki adamlardan, Allah'tan şeytandan korkmaz olarak tarif edilen Karluk, alp tipine örnek teşkil etmektedir ve Dede Korkut Kitabı'ndaki Azrail'e meydan okuyan Deli Dumrul'u hatırlatmaktadır (Özarlan, 1998: 433). Ahmet Pirverdioğlu'na göre, Türkmen mitolojisindeki Burkut Baba'nın Deli Dumrul'la bazı benzerlikleri vardır (Pirverdioğlu, 2000: 298).

Avelbek Konıratbayev, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun *Alangasar Alp (Saf Yiğit)* efsanesine benzediğini söylemiş, Dumrul'un karısının fedakarlığını ise dünya destanlarında olmayan bir davranış olarak belirtmiştir (Konıratbayev, 2000: 159). Bahaeddin Ögel'e göre, *Ay-Mangus* adlı bir Altay masalında da, tıpkı Deli Dumrul hikâyesinde olduğu gibi *cana can bulma* motifi sık sık geçmektedir (Ögel, 1993: 324). Aysen Sina'ya göre, Deli Dumrul'un kendi canı için babasından ve anasından can dilemesi, yani *can yerine can bulma* şeklindeki ölüm eğretilmesi, Türk tarihinde Hümayun için ölen Babür ile Moğol Ögedey için ölen Tuluy örneklerinde de görülmektedir (Sina, 2004: 230). Aynur Gezenfergızı'na göre, Deli Dumrul Boyu'nda Deli Dumrul'un ölüm meleği Azrail ile olan münasebeti, Kumuk folklorundaki *Cavat Bey Destanı (Cavat Bıy Yırı)* ile neredeyse aynıdır (Gezenfergızı, 2016: 652-653).

Vügar Sultanzade'ye göre, Dumrul ve Duha Koca adları ile Dumuzi adı arasında bir ilişki sezilmektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı İnanna ve Dumuzi arasında bazı benzer kısım ve motifler vardır (Sultanzade, 2010: 480-483). Aynur Gezenfergızı'na göre, Sümer ve Türk mitolojisinde pek çok ortak imge vardır: KısıklıLilla ile neredeyse tüm Türk halklarının folklorunda görülen Albastı; Enkidu ile Kumuk yır kahramanı Minküllü; Bilgamış (Gılgamış) ile Dede Korkut destan kahramanı Deli Dumrul ve Kumuk yır kahramanı Cavat bey sayılabilir (Gezenfergızı, 2016: 653-654).

Sümerlerin, Türkler ile olan bağı birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir ki, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı arasında önemli bir yakınlık olduğu görülmektedir. Milattan Önceki dönemlerde çeşitli kaynaklara yansımış benzer anlatıların olduğu görülmekte olup, Türklerin eski mitolojilerinden, inanışlarından, tarihin derinliklerinden beslenen Deli Dumrul Boyu'nun, binlerce yıllık bir tarihi süreç içerisinde süzülme süzülme, işlene işlene geldiği daha iyi anlaşılacaktır (Eyüboğlu, 2019: 311).

Pertev Naili Boratav'a göre, Deli Dumrul Boyu'nda, Dumrul'un karısı, kocasına duyduğu aşkı kanıtlamak için onun yerine ölmeyi kabul ederken, bu durum Euripides'in tragedyasında işlenen Alkestis konusu ile benzerdir (Boratav, 2012: 65). Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Deli Dumrul'un Azrail ile yaptığı mücadelenin, Digenis Akrit'e dair Bizans efsanevi hikâyelerinin benzerliğine dikkat çekmiştir (Jirmunskiy, 1961: 616-617). Walter Ruben, Euripides'in, Alkestis'in macerasıyla Deli Dumrul hikâyesi arasındaki benzerliği tesbit etmiş, bunları karşılaştırmış, bu konunun Bizanslılar yoluyla Dede Korkut Kitabı'na geçmiş olabileceğini belirtmiştir (Boratav, 1958: 32). Suad Yakup Baydur, *Euripides'in Alkestis'i - Dede Korkut'un Deli Dumrul'u* adlı çalışmasında Deli Dumrul'u özel olarak incelemiştir. Suad Yakup Baydur'a göre, M.Ö. 5. yüzyılın eski Yunan draması, Euripides'in Alkestis'inin, Dede Korkut'un Deli Dumrul'u ile benzerliği hemen anlaşılakta olup, aralarındaki benzerlik, aynı motiflerin kullanılmasına dayanırken, ayrılık ise bu motiflerin işlenişine, kullanılmasına, ağırlık merkezinin kaydırılışına dayanmaktadır. Deli Dumrul, Admetos ile Herakles'in rollerini yüklenmiştir (Baydur, 1951: 27-28).

Kamal Abdulla, Yunan mitolojisinde Herakles, Admetos ile Deli Dumrul arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir. Kamal Abdulla'ya göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Yunan mitolojisindeki bu anlatıda, olayların özü ve mahiyeti aynı olup, ayrıntıları ve konuyla ilgili eklemeleri göz önünde bulundurmazsak, ölümle mücadele ve insanın kendi gücüne güvenmesi, hem Oğuz destanında, hem de Yunan destanında aynıdır. Yunan mitolojisindeki Herakles ile Admetos'un bu işlevini Dede Korkut'ta Deli Dumrul üstlenmiştir. Deli Dumrul, Herakles'i ve Admetos'u birleştiren bir tiptir (Abdulla, 2015: 28-29, 271-274). Ayşen Sina'ya göre, M. Ö. 5. yüzyıl yazarlarından Euripides'in *Alkestis* adlı tragedyası ile Dede Korkut'un *Deli Dumrul*'u arasında çok sayıda benzerlik olduğu gibi, farklılıklar da bulunmaktadır. Benzerlikler aynı motiflerin kullanılmasına dayanırken, farklılıklar ise söz konusu motiflerin toplumsal yapıya göre ayrı ayrı anlamlar yüklenmesine dayanır. Bunlardan anlaşılıyor ki, evrensel bir konu, geçtiği toplum ya da çağa bağlı kalmaksızın, güncelliğini yitirmeden yaşamaya devam ediyor (Sina, 2004: 225-233).

SONUÇ

Tarihin farklı dönemlerinde, Duha Koca ve oğlu Deli Dumrul'un adlarında bazı değişimler olmuş, bu adlar tarihi döneme göre kısmen değişerek varyantlaşmışlardır. Tarihin farklı dönemlerinde, Duha Koca'nın adı, Daha, Dukak, Duha vb.; Deli Dumrul'un adı, Dumuzi, Dumrul, Toğrul vb. şekillerde değişikliklere uğramış olabilir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun, Türk tarihinin, tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine uzanan bir alt tabakası vardır. Dede Korkut'taki Deli Dumrul'un Azrail ile olan mücadelesi eski Türklerdeki Kamların/Şamanların kötü ruhlarla olan mücadelesinin bir yansımasıdır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Dede Korkut'taki tarihi en eski anlatılardır. Bu iki anlatının kökeni mitolojik olup, mitolojiye ve inanışlara dayanmaktadır. Ancak tarihi süreç içerisinde, Türk tarihine paralel olarak, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, kısmen tarihi kahramanları da bünyesine katarak, *büyük oranda mitolojik, kısmen destani-tarihi* bir görünüm de kazanmışlardır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun üst tabakasındaki tarihileşme ise oldukça zayıf kalmıştır. Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan Deli Dumrul tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır.

Eski Türklerin Kamlık/Şamanizm inanışlarından, kültür ve medeniyetinden İslam inanışlarına, kültür ve medeniyetine geçişleri ve bu süreçte yaşanan bazı değişimler ve dönüşümler, bunların insan yaşamına, inanışlarına, anlatılara ve tiplere etkileri, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'na yansımış ve bu anlatının üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, eski Türklerin ölüm hakkındaki mevcut inanışları ile Müslümanlaşan Türklerin ölüm hakkındaki yeni inanışlarının bir çatışmaya girdiği, sonrasında bu iki inanışın uyumlu bir şekilde harmanlandığı görülmektedir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, insana kibirli olmamayı, erdemli olmayı öğütleyen, içerisinde sadece Türkler için değil, tüm insanlık için, adalet ve dünya barışı için önemli değerler ve mesajlar barındıran bir anlatıdır. Bu nedenle Türk edebiyatı için olduğu gibi, Dünya edebiyatı için de önemlidir. Bu anlatı taşıdığı değerler ve mesajlar bakımından evrensel nitelikte olup, bu değerler ve mesajlar, her dönemde olduğu gibi, günümüz insanı için de büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Deli Dumrul'un kibirli bir kişilikten erdemli ve anlayışlı bir kişiliğe geçişi, insan yaşamına verilen önem ve eşler arasındaki sevgi oldukça anlamlıdır. Deli Dumrul Hikâyesi'nin ve benzerlerinin binlerce yıldan beri dünyanın çeşitli bölgelerinde anlatılıyor olması, aslında bununla da ilgili olmalıdır.

KAYNAKÇA

— Abdulla, K. (2015). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. Akt. Ali Duymaz. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

- Aliyev, K. (2018). *Açık Kitap: Dede Korkut*. Akt. Rabia Işık. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Alptekin, A. B. (2008). “Doğu Anadolu Bölgesinde Anlatılan Halk Hikâyelerinde Dede Korkut Hikâyeleri'nin Etkileri”, *Türk Dili*, S. 683, s. 413-422.
- Amanoğlu, E. K. (1999). “Kişi Adlarında Eski İnançların İzleri: Dede Korkut”, *Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 11, s. 53-59.
- Arslan, F. (2007). “Bireyselleşme Sürecinde Dirse Han Oğlu Buğaç”, *Türk Dili*, S. 666, s. 498-505.
- Barthold, V. VI. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Bayat, F. (2003). *Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*. Ankara: KaraM.
- Bayat, F. (2016). “Dede Korkut Delillerinin Etnopsiko-Sembolizmi”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 1. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 263-274.
- Baydur, S. Y. (1951). “Evripides'in Alkestis'i - Dede Korkut'un Deli Dumrul'u”, *Türk Dili*, S. 1, s. 27-28.
- Bekki, S. (2016). “Dedem Korkut Kitabı ile Altay Destanı Maaday-Kara Arasındaki Tarihi-Genetik Bağ”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 1. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 275-284.
- Boratav, P. N. (1958). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, S. 48, s. 31-62.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi / Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Çev. Recep Özbay. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Durmuş, İ. (2017). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar Ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Eliuz, Ü. (2001). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi”, *Bilgi*, S. 18 (Yaz 2001), s. 63-86.
- Ercilasun, A. B. (1998). “Deli Dumrul İle Kazakların Korkut Atası Arasında Bir Mukayese”, *Millî Folklor*, S. 37, s. 13-16.
- Ercilasun, A. B. (2004). “Zikredilen Şahıslara Dayanılarak Dede Korkut Boylarının Kronolojik Sıralanması”, II. Milletlerarası Dede Korkud Kollokyumu (Bakü, Azerbaycan, 21-26 Aralık 1998); *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1998/I, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 61-69.
- Ergin, M. (1964). *Dede Korkut Kitabı / Metin - Sözlük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I. / Giriş - Metin - Faksimile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Ergin, M. (2017). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eyüboğlu, D. C. (2019). *Korkut*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Eyüboğlu, D. C. (2021). “Dede Korkut'taki Karacuk Çoban”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 134-179.
- Eyüboğlu, D. C. (2021b). “Dede Korkut'taki Boğazca Fatma”, *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 90-116.
- Feyzioğlu, N. (2004). “Dede Korkut Hikâyeleri'nden Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Hikâyesi ile Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Hikâyeye Simge ve İmgeler Bakımından Bir Yaklaşım”, *Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, s. 51-60.
- Gezenfergızı, A. (2016). “Oğuz Destanı “Kitabı Dede Korkut”un İzleri Kıpçak Kökenli Kumuklar'ın Yırlarında ve Sümer Metinlerinde”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 2. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 651-656.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Gülensoy, T. (2004). “Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek, Deli Dumrul, Salur Kazan ve Tepegöz Boylarının Anadolu Varyantları ve Dede Korkut Hikâyeleri Coğrafyasının Tespiti Sorunu”, II. Milletlerarası Dede Korkud Kollokyumu (Bakü, Azerbaycan, 21-26 Aralık 1998); *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1998/I, S. 41, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 81-92.

- Güvenç, A. Ö. (2015). “Deli Dumrul’un Yeniden Yazım Sürecindeki Değersel Dönüşümü”, *Düşünce Hayatımızda ve Kültürümüzde Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (Bayburt, 21-22 Mayıs 2015) Tebliğler*, edit. Fatih Yalçın ve Kürşad Kara. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları. s. 135-146.
- Hocahanova, T. (2016). “Dede Korkut Kitabı’na Göre Aile ve Aile İçi İlişkiler”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 2. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 751-756.
- İbrayev, Ş. (2000). “Şaman Korkut”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 215-219.
- İbrayev, Ş. (2000b). “Korkut ve Şamanizm”, akt. Dinara Düyseyeva, *Kazakistan’da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nisanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 197-281.
- İnan, A. (1952). “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, s. 19-30.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İneyet, A. (2015). “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Destan’ın Yeni Bir Yorumu Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/2, s. 7-13.
- Jirmunskiy, V. M. (1961). “Kitabı Korkud” ve Oğuz Destanı Geleneği”, çev. İsmail Kaynak, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S. 100, s. 609-629.
- Jirmunskiy, V. M. (1997). “Dede Korkut Kitabına Girmeyen Hikâyeler”, çev. C. Kanaşayeva, *Millî Folklor*, S. 36, s. 77-81.
- Karadağ, M. (2004). *Türk Halk Edebiyatı Anlatı Türleri*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Kemaloğlu, M. (2019). *Dede Korkut (Destan İçre Tarih)*. Ankara: Raf Kitabevi.
- Kocakaplan, İ. (2004). “Dede Korkut’un Delileri”, *Millî Folklor*, S. 64, s. 18-24.
- Kocasavaş, Y. (2014). “Korkut Ata’yla İlgili Bazı Kayıtların Düşündürdükleri”. *İlmi Araştırmalar*, S. 0 (8): s. 139-144.
- Konıratbayev, A. (2000). “Korkut Ata Hakkında”, akt. Dinara Düyseyeva, *Kazakistan’da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nisanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 147-182.
- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1994). “Dede Korkut Kitabı’nın Eski ve Yazılı Kaynakları Hakkında (Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanı Parçaları ile Karşılaştırma)”, I. Sovyet-Türk Kollokyumu, Bakü, 1-8 Temmuz 1988; *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1988, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 113-128.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özarslan, M. (1998). “Oğuz Kağan Destanı’nda Tarihi, Dini, Beşeri ve Tabiatüstü Unsurlar”, *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, haz. Metin Özarslan ve Özkul Çobanoğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası. s. 424-438.
- Özdarıcı, Ö. (2011). “Anlatı Tekniği Açısından “Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı”nı Bir Çözümleme Denemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 16, s. 371-380.
- Özkan, İ. (1997). “Türkmenistan’dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1995, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 263-314.
- Pirverdioğlu, A. (2000). “Dede Korkut ve Şamanizm”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 293-299.
- Roux, J.-P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Sakaoğlu, S. (1998). “Dedem Korkut’a ve Kitabına Dair”, *Dede Korkut Kitabı / İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar (I İncelemeler-Derlemeler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları. s. 5-26.
- Sina, A. (2004). “Alkestis ve Deli Dumrul”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 36, s. 225-235.
- Solmaz, E. (2016). “Geleneğin Güncellenmesi Bağlamında “Duha Koca Oğlu Deli Dumrul” Hikâyesiyle “Deli Dumrul Kurtlar Kuşlar Âleminde” ve “Hop Dedik: Deli Dumrul” Adlı Sinema Filmlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk*

Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 3. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 1233-1243.

— Sultanzade, V. (2010). “Domrul Adının Kökeni Ve Deli Domrul Boyunda Bazı Motiflerin Kaynağı Üzerine”, *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu-KKTC Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türk Epik Ənənəsində Dastan “Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə” VI Uluslararası Folklor Konfransının (Bakı, 25-26 Noyabr 2010) Materialları*. Bakı. s. 480-483.

— Sümer, F. (1972). *Oğuzlar / (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

— Sümer, F. (2001). “Karakoyunlular”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 24, s. 434-438.

— Taşağıl, A. (2017). *Gökbörü'nün İzinde / Kadim Türklerin Topraklarında*. İstanbul: Kronik Kitap.

— Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

— Üstünova, K. (2008). “Dede Korkut Kitabını Oluşturan Destanlardaki Ortak Özellikler”, *Turkish Studies*, Volume 3/1, s. 138-144.